

करेणेति ॥ कोपिना क्रुद्धेन करिणा इन्तिना ॥ कर्वा ॥ करेण कृत्वा सु-
तरां गृहीतोऽपि वीरोऽसमा लङ्घनं तस्यैव करिण एवाङ्गनाणाञ्जहार इतवान् ।
स्वयमक्षतोऽभूत् ॥

तुरंगी तुरंगारुढं प्राप्तेनाहत्य वक्षति ।

पततस्तस्य नाज्ञासीत्प्राप्तघातं स्वेकं हृदि ॥ ४१ ॥

तुरंगीति ॥ तुरंग्यश्वारोहः काश्चिथांश्च तुरंगारुढमश्ववारं प्राप्तेन कुन्तेन
वक्षस्याहत्य नाहयित्वा पतनस्तस्याश्ववारस्य कर्तृकं स्वक आन्वीये हृदि प्राप्तघा-
तं कुन्तक्षतं नाज्ञासीत् विजङ्ग । तदीयपतनजानन्दस्योद्वेगलब्धार्थं भावः ॥

द्विषा प्राप्तहतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासनः ।

हंस्तोद्धृतमहाप्रासो भुवि जीवन्निर्वाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

द्विषेति ॥ द्विषा शत्रुणा प्राप्तेन कृत्वा हतप्राणो मार्गिनः । तथा वाजिपृष्ठेऽश्व-
पृष्ठभागे दृढासनः । प्राग्दृढासनत्वान्मृतत्वे दृढत्वं युक्तम् । तथा हस्य उद्धृतो महाप्रा-
सो येन तथाभूतः काश्चजीर्वाश्व भ्रूयभ्रमत् । अश्वभ्रमणवशाद्भ्रमश्चकोऽश्व
इव लसित इति भावः ॥

तुरंगसादिनं शस्त्रहतप्राणं गतं भुवि ।

अबद्धोऽपि महावाजी न साश्रुनयनोऽत्यजत् ॥ ४३ ॥

तुरंगेति ॥ अबद्धोऽप्यानरुद्धोऽपि महावाजी महानश्वः साश्रुणी सवाप्ये
नयने यस्य तथाभूतः मन् । शस्त्रहतप्राणमन एव भुवि गतं तुरंगसादिनमश्ववारं
नात्यजन्न जहाँ । किं तु तज्जीवनमपेक्षमाणस्तत्रैव तस्मादित्यर्थः ॥

भल्लेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः ।

नामूर्च्छत्कोपतो हन्तुमियेष प्रपतन्नपि ॥ ४४ ॥

भल्लेनेति ॥ रिपुणा ॥ कर्वा ॥ शितधारेण तीक्ष्णधारेण भल्लेन भिन्नोऽपि
विदारितोऽप्यश्वगस्तुरंगगामी कोपतः क्रोधवशात्तामूर्च्छन्न मुञ्चति स्म । किं तु
प्रपतन्नप्यश्वादधः संसमानोऽपि रिपुं हन्तुमियेषैच्छत् ॥

मिथः प्रांसाहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुपा ।

शौरुषा युयुधतुः कौचित्केशकेशि भुजाभुजि ॥ ४५ ॥

१ तुरंगी- २ प्राप्तघातम्. ३ हंस्तोद्धृतमहाप्रासः. ४ भटः. ५ अभवत्. ६ अन्त्रादयः. अन्त्राद्याः.
७ नाश्रुनयनः. ८ लङ्घन. ९ च पतन्. निपतन्. १० प्राप्तहतौ; महारतः. ११ शस्त्रैः.

मिथ इति ॥ मिथोऽन्योन्यं प्राप्तेनाहतौ । अत एव नाविभ्यां सत्काशाच्युता-
ववः पतितौ । अत एव भूमिं गतौ कौचिद्योधौ रुषा युतौ सन्तौ सकृपा सङ्गुध्या
युयुधतुयुधते । अथ च केशार्कोश केशेषु केशेषु गृहीन्वा प्रवृत्तं ययुदम्, भुजा-
भ्यां भुजाभ्यां प्रहृत्य प्रवृत्तं ययुदं तदभूत् ॥ “ तत्र तेनेदमिति मन्त्रे ” इति
मन्त्रेण समाप्तः ॥

रथिनो रथिभिर्वाणैर्द्वितप्राणा दृढासनाः ।

क्षेतकार्मुकसंधानाः सप्राणा इव मेनिरे ॥ ४६ ॥

रथिन इति ॥ रथिभी रथारोहः ॥ कर्तृभः ॥ वार्णः कृत्वा हतमाणास्तथा
दृढासनाः क्षतं नष्टं कार्मुकसंधानं धनुःसज्जीकरणं येषामेवंभूता रथिनो रथारोहाः
सप्राणा इव जीवन्त इव मेनिरे मताः ॥ कर्मणि लिट् ॥ द्रष्टृभारित शेषः ॥

न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्छितम् ।

प्रत्याश्वमन्तमन्विच्छन्नातिष्ठयुधि लोभनः ॥ ४७ ॥

नेति ॥ रथी रथारोहः शस्त्रेण मूर्च्छितमचेतितं रथिनं भूयं न प्राहरत् । किन्तु
पुनरपि युधि लोभतो लोभेन ॥ तृतीयार्धे तमः ॥ प्रत्याश्वमन्तं पुनरुज्जीवन्त-
मन्विच्छन्नेषमाणः मज्जतिष्ठत् ॥

अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्रतप्राणौ दिवं गतौ ।

एकामप्सरसं प्राप्य युयुधाने वरायुधौ ॥ ४८ ॥

अन्योन्यमिति ॥ वरायुधौ श्रेष्ठायुधौ कौचिद्रथिनावन्यान्यं परस्परं कृ-
त्वा मत्प्राणौ गमितौ अत एव दिवं गतविकामप्सरसं प्राप्य युयुधाने । अहमे-
तां गृहीष्यामि, अहमेतां गृहीष्यामीति नदन्तौ कलहं चक्रतुरित्यर्थः ॥

मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुचा ।

खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ॥ ४९ ॥

मिथ इति ॥ मिथोऽन्योन्यमर्धचन्द्रेण तदाकारबाणेन निर्लूनमूर्धानौ छि-
न्नमस्तकावत एव खेचरावाकाशचारिणौ रुचा कान्त्या युतौ कौचिद्रथिनौ रथा-
रोहौ ॥ कर्तारौ ॥ भुवि नृत्यन्तौ गात्रं विक्षिपन्तौ स्वकबन्धां शिरारोहिनस्वदेहौ ॥
कर्म ॥ अपश्यतां हृष्टवन्तौ ॥

१ कृत. २ रोहिदे. ३ भवेत्तत्र. ४ नाशमगृह्णन्तः. ५ हतमाणाः. ६ हतमाणी. ७ रथिनौ.
८ रुचा. ९ खचरीः.

रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले कथं कथंचिन्नृतुर्धृतयुधाः ।

नदत्सु तुर्येषु परेतयोपितां गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः ॥५०॥

इति ॥ तुर्येषु नदत्सु सन्सु, परेतयोपितां भूताङ्गनानां गणेषु गायत्सु सन्सु, धृतयुधाः कबन्धराजयः शिरोरहितदेहपङ्कयः शोणितपङ्कपिच्छिले माधरकर्म-
लिप्ते । अनेन स्निग्धत्वमुक्तम् । रणाङ्गणे सङ्ग्रामचञ्चरे कथं कथंचिन्महता कष्टेन
नृतुर्गतिं विचिन्तयुः । भूमेर्गतिस्निग्धतया पादयोः स्पर्शेण स्थापनासंभवात्स्ये
प्रयत्नो योग्य इति भावः ॥ एषां श्लोकानां स्फुटार्थत्वाद्भिस्त्रेण विवर्तितोक्ता ।
प्रमत्ताद्वक्तव्यान्परिगणनं लाघवाद्यवार्ति । अनः क्षन्तव्यामन्यत्वम् ॥ उपजातिर्दृष्टम् ॥

इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययो

रुधिरसरितां मज्जदन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।

अरुणनयनः क्रोधाग्नीमभ्रमद्भृकुटीमुखः

सपदि ककुभामीशानभ्यागमत्स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तप्रकारेण मुगमुरसैन्ययोर्देवदैत्यसैन्ययोर्युद्धे सङ्ग्रामे
वृत्ते भूते सति । तथा रुधिरसरितां शोणितनदीनां तटेषु मज्जन्तो निमग्नीभवन्तो
दन्तिव्रजा गजसमूहा येषु तथाभूतेषु सन्सु । अलमिति शयेन क्रोधादेतोररुणनय-
नो रक्तलोचनः । तथा भीमे भयानके भ्रमती विवर्तमाने भृकुटीमुखे भृकुट्योरग्रे
यस्य तथोक्तः स सुररिपुस्तारको युयुत्सया योद्धुमिच्छया संपदि तत्क्षणमेव ककु-
भां दिशामीशानिन्द्रादीनर्हाद्वक्त्रालानभ्यागमत्संमुखमाजगाम ॥ हरिणी वृत्तम्—
“ रसयुगहयैर्नौ स्नौ स्त्री गो यदा हरिणी तदा ” इति लक्षणात् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीविनीसमारूपया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्यसङ्ग्रामवर्णनं नाम षोडशः सर्गः ।

सप्तदशः सर्गः ।

इदानीं तारकवधं चिकीर्षुस्तत्रभवान्कालिदासः सप्तदशतमं सर्गमारभते—

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्ता-

त्सङ्ग्रामकेलिकुतुकेन धनप्रमोदम् ।

योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा

बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ॥ १ ॥

हृष्टेति ॥ अथ तारकसंमुखगमनानन्तरम् । एते ककुभामधीशा इन्द्रादयोऽहो दिक्पालाः । सङ्ग्रामः समरः स एव कोलः क्रीडा । न तु प्रपञ्चसाध्यं कर्मेति भावः । तत्र यत्कुतुकेन कौतूहलम् । तदनुभवहेतुक उत्साह इति यावत् । तेन धनः सान्द्रः । बहल इति यावत् । यः प्रमोद आनन्दः स यस्य । तथा बाणैरन्धकारितः संजातान्धकारी कृतो दिगाम्बरस्य च गर्भः कुक्षिः । मध्य इति यावत् । येन । तथाभ्युपेतं संमुखमागतं दैत्यपतिं तारकं दृष्ट्वा विलोक्य योद्धुं संप्रवर्तुं मदेन गर्वेण । वीररमानुभावेनेति यावत् । मिमिलुः संयुयुजुः ॥ सर्गेऽस्मिन्वसन्ततिलका वृत्तम्—“उक्ता वसन्ततिलका तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥

देवद्विपां परितृढो विकटं विहस्य

बाणावलीभिर्मरान्विकटान्ववर्ष ।

शैलानिब प्रवरवारिधरो गरिष्ठा-

नद्भिः पराभिरथ गाढमनारताभिः ॥ २ ॥

देवेति ॥ अथानन्तरं देवादिपामसुराणां परितृढो नायकस्तारको विकटं यथा स्यात्तथा ॥ “विकटः सुन्दरं प्रोक्तो विशालविकरालयोः” इति विश्वः ॥ विहस्य हसित्वा । भट्टहासं कृत्वेत्यर्थः । भट्टहासोऽत्र रुद्धिर्भव्यञ्जकः, न तु सुरसैन्याविषयिणोऽवहेलनस्य । तत्र शांकरेर्भाषितत्वात् । विहस्येत्यत्र वेर्ष्यर्थत्वं नाशङ्कनीयम् । विकटत्वेऽपि विशेषाधानात् । प्रवरः प्रकर्षेण श्रेष्ठः । वर्षाकालिक इति यावत् । स चासौ वारिधरो मेघो गरिष्ठानां तक्षयगुह्यज्ञानान् । उद्दिश्येति शेषः । पराभिरुक्तुष्टाभिरनारताभिर्निरन्तरं पतन्तीभिराद्भिर्नैव विकटान्क-

१ तं च पतिम्, २ प्रसादम्, ३ भक्तिम्, ४ अभिन्नः कृपितो ववर्ष, ५ प्रवरवारिधरो गरिष्ठान्मन्त्रवीभिः; प्रवरवारिधरोपरिष्ठान्मन्त्रवीभिः; प्रवरवारिधरो गरिष्ठान्मन्त्रवीभिः-

रात्मानमरानिन्द्रादिदेवान् । उद्दिष्येति शेषः । बाणावलीभिः शरपरिहृभिः कृ-
त्वा वर्षे हृदिमकार्षीत् ॥

जम्भद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता

बाणाः क्षितौ देनुजनायकबाणसंधान् ।

अह्नाय तार्क्ष्यनिवहा इव नागपूगा-

न्सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ॥ ३ ॥

जम्भद्विषदिति ॥ देनुजानां दैन्यानां नायकस्य स्वामिनस्तारकस्य संब-
न्धिनो बाणसंधान्शरसमूहान् ॥ कर्मभूतान् ॥ जम्भद्विषत्प्रभृतयो महेन्द्रादयो ये
दिक्पतयो दिग्धिपारस्तैः ॥ कर्तृभिः ॥ चापेभ्यो मुक्ता विवृष्टाः शितास्तीक्ष्णा
बाणाः शराः । नागपूगान्सर्पव्रजान् ॥ “ नागः पद्मगमातङ्गकुराचारिषु तोयदे ”
इति । “ पूगस्तु कमुके वृन्दे ” इति च विश्वः ॥ अह्नाय शीघ्रम् ॥ “ द्रागश्चाट-
त्यजमाह्नाय ” इत्यमरः ॥ तार्क्ष्यनिवहा गरुडसमूहा इव ॥ “ तार्क्ष्यं रमाजने
तार्क्ष्यो गरुडे गरुडाग्रजे ” इति विश्वः ॥ रणान्ते सङ्ग्राममध्ये सद्यः सपद्यलभति-
शयेन कणशो विचिच्छिदुर्बाभदुः ॥ कणश इति “ बहन्प- ” इति शम ॥

तान्प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारि-

नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यबाह-

भिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशराञ्शरीरैः ॥ ४ ॥

तानिति ॥ सोऽपि तारकोऽपि प्रकर्षेण ज्वलन्ति दीप्यमानानि फलानां
फलकानाम् । अथोनिर्मितपुरोभागानामिति यावत् ॥ “ फलं हेतुकृते जातीफले
फलकस्ययोः ” इति मेदिनी ॥ सुखान्यग्राणि येषाम् । अत एव विषमैर्दुःस-
हैः । तथा सुरारिनाम्ना तारक इति व्रणपाठ्याङ्कितैर्युक्तैः । तथा पिहितमाच्छा-
दितं दिशां गगनस्याम्बरस्य चान्तरालं मध्यं यस्तथाभूतैः शराद्यैर्बाणसंघैः कृत्वा
तानद्वितीयान्मुरसैन्यस्य देवसैन्यस्य शरान् । आच्छादित उपर्यावृतो हव्यबाहोऽग्नि-
स्तृणचयानिव घासराशीनिव । चिच्छेद । ज्वालयति स्मेत्यर्थः । हव्यबाहस्य तृण-
चयभस्मीकरणे यावान्प्रयत्न उद्गच्छति तावानेव मुरशरभस्मसात्करणे । इततोऽमु-
रबाणानां सामर्थ्यातिशयो ध्वन्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

१ क्षितौ २ असुररावकबाण ३ ते; तैः ४ विधिलैः सुरारिभ्यः समरेऽसुरारिभ्यः ५ आच्छाद-
यंस्तृणचयैरिव ६ हव्यबाहम्

दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः

सद्यो मुमोच युधि यान्विशिखान्सहेलः ।

ते प्रापुरुद्रटभुजंगमभीमभावं

गाढं बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ॥ ५ ॥

दैत्येश्वर इति ॥ ज्वलितः प्रदीप्तो यो रोषः क्रोधः ॥ “ कोपकोधामर्षरो-
पप्रतिपाः ” इत्यमरः ॥ तस्य विशेष आधिक्यं तेन भीमो योरो दैत्येश्वरस्तार-
कः । युधि युद्धविषये सहेलः किमेतद्युद्धमित्यनादरसाहितः मन् । यान्विशिखा-
न्वाणान् ॥ “ विशिखो लोमशो शरे ” इति विश्वः ॥ मुमोच विसर्ज्य । ते शराः
सद्यः सप्तयुद्धटा विकटा ये भुजंगमाः सर्पाः, भीमा भयानकास्तदुभयभावं त-
दुभयत्वं प्रापुः । मर्यापि भुजंगमत्वे भीमत्वस्यैच्छिकत्वात्पृथग्व्यपदेशः । अथ च
त्रिदशेन्द्रमुख्यानिन्द्रप्रभृत्योस्तान्देवान्गाढं दृढं यथा तथा बबन्धुरपि ॥ अपिश्च
प्राप्तिक्रियापेक्षया समुच्चयार्थः ॥ “ अपि संभावनाप्रशङ्कागर्हाममुच्ये ” इति
विश्वः ॥ इन्द्रप्रभृतयो देवान्तारकोन्मुक्तनागपाशवद्धा बभूवुरित्यर्थः ॥

ते नागपाशाविशिखैरसुरेण बद्धाः

श्वासानिलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।

दिङ्मायका वलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-

मूनोः समीपमगमन्विपदन्तहेतोः ॥ ६ ॥

त इति ॥ असुरेण तारकेण नागपाशाविशिखैर्नागपाशरूपवार्जः कृत्वा ब-
द्धाः । अत एव श्वासानिलैर्नःश्वासपवनैराकुलानि व्याप्तानि मुखानि येषाम् ।
अतएव रणस्य विमुखाः पराङ्मुखाः । भीतस्य च रणवैमुख्यं नानुचितमिति भावः ।
वलरिपुप्रमुखा इन्द्रप्रभृतयो दिङ्मायका अर्ष्टदिग्धिपाः ॥ कर्तारः ॥ विपदोऽन्तो
नाशः स एव हेतुः कारणं तस्मान्स्मरारिमूनोः कुमारस्य समीपं संनिधिमन-
यन्प्रापुः ॥

दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिमूनो-

स्ते नागपाशधनबन्धविपत्तिदुःखात् ।

इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः

सेवां व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषोः ॥ ७ ॥

दृष्टिरिति ॥ न इन्द्रादयो देवाः पुरारिमृनोक्षिपुरस्रुपुत्रस्य दृष्टिर्नेत्रम् ॥
 “ स्त्रियां दृष्टिः स्त्रियां मुद्धी लोचने दर्शनेऽपि च ” इति विश्वः ॥ तस्य प्रपातः
 पतनं तस्य वज्रतां वशेन प्रभुत्वेन । प्रभावेणानि यावत् ॥ “ वशं मिध्याप्रभुत्व-
 योः ” इति विश्वः ॥ नागपाशेन प्रनो दहो बन्धो बन्धनमेव विपत्तिस्तेन य-
 द्दुःखं ततस्तस्मान्मुमुक्षुरे मुक्ताः । अथ च महार्जिगीषोरस्य कुमारस्य स्वपमा-
 त्मना न तु परोक्षेण निकटं मार्गान्धमेत्यागम्य सेवां सेवनम् । स्तुतिर्मातुः फ-
 लितोऽर्थः । व्यपुष्वक् ॥

अथ युग्मेनाह—

उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रु-

रह्वाय मारथिमवोचत चण्डबाहुः ।

बद्धा मया मुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य

बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ॥ ८ ॥

मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान्विहाय

कर्तास्म्येमुं समरभूमिपशूपहारम् ।

तत्स्यन्दनं सपदि वाहय शंभुसूनुं

द्रष्टास्मि दर्पितभुजाबलमाहवाय ॥ ९ ॥

उद्दीप्तेति । मुक्ता इति च ॥ अथ नागपाशविमोचनानन्तरम् । उद्दीप्तः
 मदीप्तः कोप एव दहनोऽग्निरस्य । तथा चण्डा मचण्डा बाहु यस्य । एवंभूतः
 सुरेन्द्रशत्रुस्तारकोऽह्वाय श्रुतिर्नात “ भो मारथे, मया प्रसह्य बलाद्धद्धा नागपाशवशी-
 कृताः मुरपतिप्रमुखा इन्द्रादयो देवा बालस्य शिशोः, न तु यूनः, धूर्जटिसुतस्य
 शिशुपुत्रस्य निरीक्षणेन दर्शनमात्रेण, न तु प्रत्यक्षादप्रयत्नेन, मुक्ता बभूवुः ।
 अनेन शिशुनात्मानिरीक्षणेनैव स्वपलवर्तिनो देवा मोचिता अतो महाधन्योऽयमि-
 ति भावः । तत्तस्मान्मदीयशत्रूणां पक्षवृत्तिन्वेन कृतनागपाशमोचनरूपापराधादि-
 मान्पुरोवर्तिन इन्द्रादिदेवान्विहाय परित्यज्य । आहवाय । मया सहाह्वं कर्तुमिच्छेः ।
 दर्पितर्माभिमानमूलकं भुजाबलं बाहुवीर्यं यस्य, न तु तन्मूलः, तथाभूतममुं पुरोवर्ति-
 नं शंभुसूनुं द्रष्टास्मि द्रक्ष्यामि ॥ लुट् उत्तमैकवचनम् ॥ अथ च समरभूमौ सङ्ग-
 मशुवि ये पशवो गृध्रप्रभृतयस्तेषामुपहारमुपदारूपं कर्तास्मि करिष्यामि । प्राग-
 बलोकितमेतन्मम इत्या सङ्गमभूमिस्थेभ्यो विहंगेभ्योऽसुं विभज्य दास्यामीत्यर्थः ।

१ उद्यत्कोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुः; उरण्डकोपदहनोऽप्यसुरेन्द्रसूनुः- २ अहय-

तत्तस्मादेवंकार्यत्वात्सपदि सद्य एव स्वन्दनं रथं बाहय प्रापय । अवश्यकर्तव्ये
त्रिलम्बानौचिसादिति भावः । इति मार्थैकपद्योक्तं सारथिमद्योक्तं जगाद ॥
“ नियन्ता प्राजिता यन्ता मृतः क्षत्ता च सारथिः ” इत्यमरः ॥

तत्स्वयन्दनः सपदि सारथिसंप्रणुन्नः

प्रेक्षुध्ववारिधरधीरगभीरघोषः ।

चण्डश्चाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-

मांसास्थिशोणितविपङ्कविलुप्तचक्रः ॥ १० ॥

तत्स्वयन्दन इति ॥ प्रभुषः कोपाविष्टः । अनेन प्रलयकालीन इति व्यज्यते,
प्रायस्तत्रैव तस्य क्रोधाविष्टत्वदर्शनात् । यो वारिधरो मधस्तस्य घोष इव भीरो
गभीरो घनस्य घोषो यस्य तथोक्तः । तथा दलितं चूर्णीकृतमाखिलं समस्तं यच्छ-
त्रुर्मन्यं वैरसैन्यं तस्य मांसमस्थीनि शोणितविपङ्को रूधिरकर्दमश्लेषेतैर्विलुप्तानि
चक्राणि चरणानि यस्य । अत एव चण्डः प्रचण्डस्तत्स्वयन्दनस्तारकरथः सपदि
स्वामिनोऽनुशासनक्षणे एव । न तु मुहुर्नमात्रं स्थित्वान्न भावः । सारथिना सं-
पुन्नश्चालितुं नोदितः सन् । चचाल ॥

दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्विरीन्द्र-

कल्पं दलदलविरावविशेषरौद्रम् ।

अभ्यागतं सुररिपोः मुरराजसैन्यं

क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ॥ ११ ॥

दृष्ट्वेति ॥ प्रलयवातेन युगान्तकालप्रभञ्जनेन चलतोद्दीयमानेन गिरीन्द्रकल्पं
गिरीन्द्रेण हिमालयेनेपक्यूनम् । हिमालयपर्वतं धवलवसनवोद्धतत्वात् ॥ “ ई-
पदसमाप्तौ कल्पः ” इति कल्पशब्दार्थः ॥ तथा दलतामुपरि वेगपूर्वकवशाच्चूर्णी-
भवतां बलानां देवसैन्यानां यो विरावो हाहाहाहाति रुदितं तेन कृत्वा विशेषरौ-
द्रमतिशयभयानकम् । आत्मीयघोरारचराद्रन्वाश्रयोभूतत्वेऽप्यतिजवमपतनचूर्णी-
कृतसकलसुरसैन्यार्वाहतमहाघोराविरावधारणानितराद्रन्वधारणानुकूलव्यापारा-
श्रयोभूतमित्यर्थः । तथाभ्यागतं संमुखमागतं सुररिपोस्तारकस्य रथं दृष्ट्वा भयेन
वेपमानं कम्पमानं मुरराजस्य यद्वेन्द्रस्य सैन्यं सेनाजनसमूहः ॥ कर्तुं ॥ परममत्तुलं
क्षोभं व्यथां जगाम प्राप । तदीयरथावलोकनादेव क्षोभप्राप्तिः, किं पुनस्तदीयाकु-
तिविलोकनादिति भावः ॥

प्रक्षुब्धमाणमवलोक्य विगीशसैन्यं

शंभोः सुतं कलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।

उदामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः

प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्तिकेयम् ॥ १२ ॥

प्रक्षुब्धमाणमिति ॥ स तारको दिगीशसैन्यं देवमैन्यं प्रकपेण क्षुब्धमाणं शोभं प्राप्नुवत् । विध्वर्दान्तं यावत् ॥ क्षुब्धमेतदेवादिकत्वं तदाकृतिगणत्वाद्बोध्यम् ॥ तथाभूतमवलोक्य दृष्टोदामयोरुद्रटयोर्दोष्णोर्बाहोः कलितेन निहितेन कार्मुकदण्डचण्डेन चण्डः मनः । कलहः सङ्ग्रामरूपो विग्रहः स एव केलिः, न तु प्रयत्न-साध्यं कर्म, तत्र यत्कुतूहलं तत्रोत्कम् । तदभिलाषुकमित्यर्थः । तथा शंभोः शिवस्य सुतं पञ्चम् । अनेन तारकवीररसस्थानुभाव उक्तः । कार्तिकेयं कुमारमुपगम्य ममीपं गत्वा वाचं प्रोवाचावाचत् ॥

इतः परम् “रे” इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकेर्वाचयेव प्रपञ्चयति—

रे शंभुतापसशिशो वत मुखं मुखं

दोर्दरपमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात् ।

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरतीव

बालत्वकोमलभुजातुलभारभूतैः ॥ १३ ॥

तत्र रे इति ॥ रे इति नीचोक्तिमं बोधने । भोः शंभुतापसशिशो शंसुः शिवः स एव तापमस्तपस्वी । अनेन महाकृपणत्वं व्यज्यते । तस्य शिशोः कामारावस्थानुभवरमिक । अत्र मयि विषये । विधीयमानमिति शेषः ॥ दोर्दरपं भुजदण्डवीर्यहेतुकमभिमानम् ॥ “दोर्दण्डकारकस्तूर्योः” इति विश्वः ॥ मुखं मुखं ॥ सर्वथैव युजेत्यर्थः । अथ च त्रिदिवेन्द्रकार्यान्मदीयवचनरूपमहेन्द्रविधेयाद्विरम । अनुयुक्तो भवेत्यर्थः ॥ “व्याघ्रपरिभ्यो रमः” इति परस्मैपदम् ॥ नन्वेकसाधनकर्माश्रयीभूतत्वेन त्वदीयवधं विकीर्णगुहं कथं विरमामीत्याशङ्क्य न हि तव साधनानि मयि विषये परिपक्विमाणि भविष्यन्तीत्याह—अनीव बालस्य भवतः संबन्धिनोः कोमलभुजयोर्बालत्वादतिशयपेलवबाहोरतुलं बहुभारभूतैः । दुर्वहैरित्यर्थः ॥ अत एवात्र मय्यनुचितैरयोग्यैः शस्त्रैः कृपाणप्रभृतिभिः किम् । अथ हि न किमपीति भावः ॥

१ समरकेलि, २ शंभुतापस शिशो, ३ दोर्दण्ड, ४ त्रिदिवेन्द्र, ५ शस्त्र, ६ असुरैः, ७ विजैः, ८ बालत्वकोमलभुजयोरुदामयोरुद्रटयोर्बाहोः, ९ बालत्वकोमलभुजाक्रमभीरुभूतैः.

एवं त्वमेवं तनयोऽसि गिरीशगौर्योः

किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मै ।

सङ्ग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्या-

स्तूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ॥ १४ ॥

एवमिति ॥ रे शिशो, एवं नाम मद्रिषयको यो दोर्दण्डस्तस्याङ्गीकारे रासकः । त्वमिति शेषः ॥ “एवं प्रकारोपमयोरङ्गीकारावधारणे ” इति विभः ॥ विषमैर्दुः-
सहैर्मै मम शरैर्बाणैः कृत्वा कालविषयं दण्डधरदेशं संयामिनीम् । पुरीमित्यर्थः ।
किं किमर्थं यासि प्राप्नोषि ॥ “ नीतृजनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम् ” इत्यमरः ॥
ननु कालविषयप्राप्ता कैव नः खलु वीराणां हानिरित्याशङ्क्याह — यतो गिरीशगौ-
र्योः शिवपार्वत्योः ॥ अत्र गिरीशस्याभ्यार्हेतत्वाद्ब्रह्मचोऽपि पूर्वनिपातः ॥ त्वमेव
तनयोऽभि पुत्रोऽसि । अतिकृच्छ्रलब्धकपुत्रस्य वृद्धस्य तनयकर्मककालविषयमा-
सिरतिदुःखावहा भवतीति भावः । एतेन मया सह भवता न कदापि योद्धव्यमिति
व्यज्यते ॥ तर्हि किं कर्तव्यं मयेत्यत्राह — सङ्ग्रामत इति ॥ रे शिशो, सङ्ग्रामतः
समरमकाशादपसर पलायस्व । मर्दं मा तिष्ठेत्यर्थः । अत एव जीव प्राणान्धर-
स्व । इतः पलायनमेव तव परमं जीवातुरिति भावः । ननु पलायनपूर्वकजीवनेन
कः पुरुषार्थो भविष्यतीत्यत आह — पितुर्गिति ॥ पितुर्जनकस्य । तथा जनन्या
मातुश्च । अङ्कतलमुन्मङ्कतलं तूर्णं शीघ्रं प्राविश्योपाविश्य वरं श्रेष्ठम् । कृतार्थमिति
यावत् । विधेहि कुरु । पुत्रस्यायमेव परमो धर्मः, यन्मातापित्रोर्येन केनापि मद्दया-
पारेण चित्तस्य परितापकृत्याश्रयो भवति । कथं सङ्ग्रामनः पलायनं मद्दयापारव-
दवाच्यमित्यस्याः शङ्कायाः पूर्वश्लोके तापमपदेन निवर्तितत्वात् ॥

इदानीं हितोपदेशेन व्याजेन पलायनविधिमुपदिशति—

सम्यक्स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र

जम्भद्विषोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।

एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाहो

पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ॥ १५ ॥

सम्यगिति ॥ भो गिरीशपुत्र शिवपुत्र, त्वं सम्यक्माशु यथा स्यात्तथा विमृ-
श्य विचार्य । साधु विचारणमत्रोदकविचारणम् । तत्कृत्वास्य पुरोवर्तिनो जम्भ-
द्विष इन्द्रस्य प्रतिपक्षं मां स्वयं किलात्मनैव, न तु परोक्षेण । प्रयोज्यकर्त्रेति या-

वत् । आम्बु मस्वरं जहिदि वाचव । साधु विचार्यैव मदीयमनकृत्याभयो भव ।
 “सहसा विदधीत न क्रियापवित्रकः परमापदां पदम् । कृणुते हि विमृश्य कारि-
 णं गुणलुब्धाः स्वयमेव संपदः” इति न्यायादिति भावः ॥ मस्तुतेऽविमृश्य
 करमेन कैव विपत्तिरित्याशङ्क्याह— एष इति ॥ रे शिशो, एष मम्मद्विद पुरात्रे
 दुःखेन कुच्छ्रेण विनाश उच्चार्यै पर्याप्त नीरे । मदीयनाराचवर्षणरूप इत्यर्थः । पा-
 पाजर्नाग्नय मस्तरत्तारिरेव स्वये मज्जति मक्षयति । त्वां च निमज्जयते । निमज्जाधि-
 प्यत इत्यर्थः ॥ “यावत्पुरा—” इति भविष्यदर्थे लट् ॥ यथा पापाजर्जाटननौका
 पयःपतिता मज्जति, आम्बोपर्याच्छांश्च निमज्जयति, तथायमिन्द्रोऽपि मदीयघोरना-
 राचनिचयकफजलेनाहतः मन्मरिष्यति । स्वान्माश्रयीभूतं त्वामपि तत्र पातयि-
 त्वा मारयिष्यतीति वाच्यार्थः । अत आम्बुजीवनाभिलाषकत्वपक्ष एतदाश्रयीभू-
 तत्वं विहाय हृदयोर्मातापित्रोः समीपमेव गन्तव्यम् । तेनेहामुत्र च महान्ति श्रेया-
 सि भविष्यन्तीति व्यज्यते । तेनाश्रालंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

हृत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य

कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।

क्षोभात्रिलोचनमुतो धनुरीक्षमाणः

प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ॥ १६ ॥

हृत्थमिति ॥ युधि सङ्ग्रामे स्थितस्य तारकस्य संबन्धीत्यमेवभूतं वचनं निगम्य-
 मुता क्षोभात्कोधादेताः कम्पः कम्पनशीलोऽधरोऽधरोष्ठो यस्य । क्रोधवशादधर
 विस्फुरणं लोकप्रसिद्धमेव । तथा विकचकोकनदर्वहिलमद्रकोत्पलवदरुणे शोणिते
 अक्षिणी नेत्रे यस्य । क्रोधवशादरुणनेत्रत्वमपि प्रसिद्धमेव । एवंभूतास्त्रिलोचनमुतः
 कुमारः शक्तिमात्मीयवीर्यैवेभवं परिमृश्य तुल्यित्वा । मदीयवीर्यपेक्षया किमेत-
 दीयवीर्यमित्यनादरपूर्वकमात्मीयशक्तेर्गाधक्यं परामृश्येत्यर्थः । धनुरीक्षमाणः
 पश्यन्सन् । अनेन त्वां क्षणादेव निर्हान्मि, मावधानो भव, मदीयैतदनुरग्रे
 कुतो यास्यसीति व्यज्यते । तेन वस्तुना वस्तुध्वनिः । उचितां योग्यां वाचं
 वचनं प्रोवाच प्रोचे ॥

दैत्याधिराज भवता यदेवादि गर्वा-

तत्सर्वमप्युचितमेव तवेव किं तु ।

द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं

शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ॥ १७ ॥

दैत्येति ॥ भो दैत्यानामविराज सरकसंज्ञक महाराज, भवता स्वया गर्वा-
द्धेतोर्यदवादि “रे शंभुतापस—” (१३) इत्यादिना यदुक्तं तत्सर्वमपि तत्रोचितमे-
व योग्यमेव । अभिमानिनो महाराजस्य तत्र बालत्वाद्वाकीभूतमदबद्धा योग्यै-
व ॥ ननु बहुक्त्यौचित्यज्ञानवतस्तत्र कथमयं सङ्ग्रामकरणसमारम्भ इति शेषश्चा-
ह—किं त्विति ॥ किं तु वरिष्ठमतिशयश्रेष्ठं ते त्वत्संबन्धि प्रवरो मकुष्ठश्रेष्ठौ यौ
बाहू भुजौ तयोर्बलं वीर्यमेव द्रष्टास्मि द्रक्ष्यामि । त्वदीयपराजयं कृत्वा मदीयो
विजयः स्यादित्यमिलाषे न मम तात्पर्यम्, किं तु लोकारोप्यमाणवीरताभ्यधीभूतेन
मया त्वदीयवीरतावलोकनमेव युद्धकरणे तात्पर्यम् । वस्तुतस्तु मयि वी-
रत्वासंभवाच्चया सह युद्धकरणनीचित्येऽपि तत्र मूर्धातः केवलं बालत्वज-
नितबालिशत्वमेषोद्भावयति । अतोऽपि भवता ध्वन्तव्यम् । “जनक इव शि-
शुत्वेऽसृष्टप्रयस्यैकमूनोरावनयमपि संहं पाण्डवस्य स्मरारिः” इत्यादिन्यायादि-
ति भावः । अतो युद्धकरणपक्षे शत्रुं कृपाणादिकं गृहाणादत्स्व । कार्मुकं धनु-
राततज्यं विस्तृतयोर्वीरं कुरु । युद्धार्थं शस्त्रसंधानेन मज्जो भवेति वाच्यार्थः ॥

इत्युक्तवन्तमवदच्चिपुरारिपुत्रं

दैत्यः कुधौष्ठमधरं किल निर्विभिद्य ।

युद्धार्थमुद्भटभुजावलदपितोऽसि

बाणान्सहस्व मम सौदितशत्रुपृष्ठान् ॥ १८ ॥

इतिरिति ॥ इत्युक्तवन्तं निर्गदितवन्तं त्रिपुरारिपुत्रं कुमारम् ॥ कर्म ॥ दै-
तस्तारकः कुधा निर्मितेनाधरं नीचरोष्ठम् । अधरोष्ठमिदं ॥ निर्विभिद्य दन्तै-
र्बर्धयित्वा । रे बाल, मादितं विभिन्नं शत्रुपृष्ठं यत्र तु मुखम् । मदीयबाणानां
तद्दृशेनाभिगच्छतां ग्रहतिमहनाममर्षतया पलायमानत्वात् । एवंभूतान्मम बा-
णान्सहस्व । अपि तु त्वया न सहिष्यन्त इति ध्वन्यते ॥ ननु बालत्वान्कथमहं
सहं इत्याह—यतस्त्वं युद्धार्थं युद्धकरणाद्योद्भटे विपरीतलक्षणयानुद्भटे ये भुजे
बाहू तयोर्बलं वीर्यं तेन दपितोऽसि संज्ञातगर्वाऽसि । विपरीतलक्षणापञ्चभुजा-
नुद्भटत्वमेव न सहिष्यन्त इति व्यङ्ग्यं हेतुः । अतो मया सह कयांचिदपि त्वया
न योद्धव्यमिति फलितोऽर्थः ॥ “ह्रीं परां ह्योः । भुजबाहू” इत्यमरः ॥

दुःप्रेक्षणीयमरिभिर्वनुराततज्यं

सद्यो विधाय विषमगन्विशिखाकयधत्त ।

स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचार्यं

चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे ॥ १९ ॥

पुरिति ॥ स तारकः कुमारे क्रोधेन भीमो यो भुजगेन्द्रस्तेन निभं सहस्रम् । अतएव चण्डं प्रपञ्चयति स्वचार्यमान्मधुर्जैत्रशरैर्जयसाधनद्वारणः प्रपञ्चयति संदधति सति । अरिभिर्वीरभिर्दुःप्रसङ्गीयं दुरवलोकनीयं धनुः सद्यः सपद्यातवर्ज्यं विस्तृतप्रत्यक्षं विधाय कृत्वा विषयानतितीक्ष्णान्वाशिष्यान्वाणाभ्यधत्त निदधे । कुमारं सज्जयदलोक्य स्वयमपि तयाभूदिति भावः ॥

कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं

कोदण्डमेतदभितः सुषुवे शरीरान् ।

व्योमाङ्गणे लिपिकरान्किरणप्ररोहैः

सान्द्रैरशेषककुभां पलितं करिष्णून् ॥ २० ॥

कर्णान्तमिति ॥ दितिजेन तारकेण कर्णान्तं श्रवणप्रान्तमेव प्रापय्य ॥ अन्तर्धाविनिर्जयः ॥ आकर्णान्तमित्यर्थः । विकृष्यमाणं विस्तार्यमाणमेतत्कोदण्डं धनुः सान्द्रैः सधनेः किरणप्ररोहैर्मधुखाङ्गुरैः कृत्वा व्योमाङ्गणे आकाशचत्वरे लिपिकरालिपनकर्तृन् । तथा अशेषककुभां समस्तदिशां संवन्धि पलितं करिष्णूञ्जराजनितशूलं कर्तुं शीलं येषाम् ॥ “अलंकृञ्-” इत्यादिना सिञ्च्य ॥ एवंभूताश्शरीरान्वाणसंधानभितः सर्वतः सुषुवे प्रासृतः । कुमारेदेशेन तारकानिःक्षिप्तविशिष्यसमूहैर्व्योमं दिशश्च व्याप्ता बभूवुरित्यर्थः । अनेन वाच्यायेन मदीय-विशिष्यनिचयव्याप्यमानोऽयं बाल इति कर्तव्यताहीनः सन्नन्तरेव निरुद्धश्चासतया प्रयत्नमन्तरेव मरिष्यति किं पुनरायोधनप्रयत्नेनेति व्यङ्ग्यार्थस्य प्रतीयमान-त्वाद्गम्योत्प्रेक्षोत्पापिततदुणालंकारेण वस्तुभूतिः ॥

बाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तै-

निर्घोषभीषितभेटो लसदंशुजालैः ।

अन्धोरुताखिलसुरेश्वरसैन्य ईश-

सूनुः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥

१ चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे; चण्डमभं यदसि जैत्रशरं कुमारः. २ कोदण्डदण्डम्. ३ सुषुभे. ४ शरकरमहासान्. ५ अद्रेः. ६ पतिवत्करिष्यात्. ७ भटः. ८ सैन्यकोऽसौ उवाचतिः सः; सैन्यदेः सः उवाचः कुतोऽपि.

बाणैरिति ॥ सुरारेस्तारकस्य धनुषः कार्यकत्सकाशाल्यवतैः । निःश्रुतैरिति
कलितोऽर्थः । तथाननैरपारैः । असंख्यैरिति यावत् । लसद्दीप्यदंथुजालं किरणजा-
लं येषाम् । अनेन सोल्का बाणा निःक्षिप्ता इति व्यज्यते । तथाभूतैर्बाणैः ॥ क-
र्तृभिः ॥ अन्धीकृतं सर्वत आच्छादितत्वात्प्रतिरुद्धविलोचनीकृतसकलजनम् । अ-
स्त्रिलं सर्वं यत्सुरेश्वरसैन्यमिन्द्रसैन्यं तत्र मध्ये ॥ “ यतश्च निर्धारणम् ” इति स-
प्तमी ॥ निर्घोषेण निर्हृदेन भीषिता मयं प्रापिता भटा योधास्तारकपक्षवर्तिनो ये-
न । एवंभूत ईशसूनुः कुमारः कुतोऽपि कुत्रापि ॥ सप्तम्यर्थे तसिः ॥ दृष्टेर्विषयं गोचरं
न जगाम । तारकपरिक्षिप्तसशितशरणैः सर्वत आच्छादित्वात्कुत्रासौ कुमारो गत
इति चिन्तयतां सैनिकानां दृग्निद्रियव्रह्मणविषयतासंबन्धावच्छिन्नकोटिगणनाव-
हिर्भूतोऽभूदिति भावः ॥ “ विषयो गोचरे देशे ” इति मेदिनी ॥

देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढ-

माकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।

बाणानसूत निक्षितान्युधि यान्सुजैत्रा-

स्तैः सायका विभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥

देवेनेति ॥ मन्मथरिपोः शिवस्य तनयेन पुत्ररूपेण देवेन कुमारेण गाढं द-
टं यथा तथाकर्णकृष्टं कर्णं मर्यादीकृत्य कृष्टमाकृष्टम् । तथाततज्यं विस्तृतमौर्वीकं
धनुः ॥ कर्तृ ॥ पुध्यायोधनेऽभितः सर्वतः मृतरां जैत्राञ्जयनशीलाभिषिक्ता-
स्तीक्ष्णान्यान्बाणानसूत । कुमाराकृष्टाद्धनुषः सकाशाभिषिक्ता ये बाणा निःश्रु-
ता इत्यर्थः । तैर्बाणैः ॥ कर्तृभिः ॥ सुरारेस्तारकस्य सायका बाणा विभिदिरे
भिक्षाः ॥ कर्मणि लिट् ॥ अनेन वाच्येन यथा यामिनीनामन्धनमममम्बरमणि-
किरणसमूहेन दूरीक्रियते, तथा कुमारनिक्षिप्तप्रज्वलद्वोगायमाणसायकानिकरेण
तारकनिक्षिप्तसायकजानितमन्धनममं निराकृतमित्युपमा व्यज्यते । अतोऽत्र वस्तु-
नालंकारध्वनिः ॥

रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते

सद्यस्तरां निखिलस्वेचरस्वेदहेतौ ।

देवैः प्रभाप्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः

प्रद्योतनः सुधनदुर्धरधामधाम्ना ॥ २३ ॥

१ विविधान्, २ विवेचिः, विवेचान्, ३ विविदिरे, ४ सद्यः स्वयम्, ५ निरसदह, ६ देव-
मनोः प्रभुः, ७ धाम.

रेज इति ॥ निखिन्नाः समस्ता ये खेचराः सूर्यादयस्तेषां खेदस्य शरीर-
संघन्वजनितदहनहेतुकदुःखस्य हेतौ निदाने सुरारस्तारकस्य ये शरास्तेर्यदुदि-
नकं मेघच्छन्नदिवसस्तस्मिन्मघस्तरामतिसत्त्वं निरस्ते दूरीकृते सति । धुतरां
घनं मान्त्रं दुर्धरं दुर्धर्षणीयम् । दुःसर्वाभति यावत् । तथाभूतं बद्धाम नेमस्तस्य
धाम स्थानम् । अत एव प्रकर्षेण शोभते शोभते ॥ कर्नेरि न्युट ॥ अथवा नन्वा-
दिन्वाङ्गुः ॥ तथाभूतः स्मरशत्रुसूनुः कुमारः । प्रभायाः कान्त्याः प्रभुर्देवः सूर्य
इव । रंजे बभौ । यथा मेघजनितदुर्दिनोन्मुक्तोऽम्बरमाणः शोभते, तथा तारक-
विकीर्णमायकजनितदुर्दिनोन्मुच्यमानोऽसौ कुमारो गराजेत्यर्थः ॥

तत्राथ दुःसहतरं समरे तैरस्वी

धामाधिकं दधति धीरतरं कुमारे ।

मायामयं समरमागु महामुरेन्द्रो

मायाप्रचारचतुरो रचयांचकार ॥ २४ ॥

तत्रेति ॥ प्रधानन्तरं तत्र कुमारे धीरतरं गम्भीरानातिशयशालि धाम तेजो-
ऽधिकं दुःसहतरं दधति सति । “ अयं बालोऽपि मदपेक्षयाधिकतरधामवान्,
अतः शत्रुयुद्धेन नैव धर्षणीयः ” इति मनोविषयविचारकर्तृकता व्यज्यते । समरे
युद्धे तस्वी बलवान्महानसुरारणाभिन्द्रस्तारको मायामयं मायारूपं समरं युद्धमा-
गु सत्वरं रचयांचकार निर्ममे । शस्त्रधर्षणीयोऽयं मायाप्रधानैरस्त्रैः पराजयं प्रा-
प्स्यतीति बुद्ध्या मायारचनापरो बभूवेत्यर्थः । यतो मायाप्रचारे मायानिर्माणे
चतुरः कुशलः ॥

अह्नाय कोपकलुपो विकटं विहस्य

वैयर्थ्यं समर्थ्य वरशस्त्रयुधं कुमारे ।

जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं

वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत् ॥ २५ ॥

अद्यापेति ॥ जिष्णुर्जयनशीलः, अत एव जगतां विजयेन दुर्ललित उद्भूतः ।
तथा कोपेन क्रोधेन निर्मतेन कलुषोऽनच्छः । आविल इति यावत् ॥ “ कलु-
षोऽनच्छ आविलः ” इत्यमरः ॥ असुरस्तारको विकटं करालं यथा स्यात्तथा
विहस्य । इदानीं त्वां जेष्यामीति कुतो गमिष्यसीति विकटहासेन व्यज्यते ।

तदा कुमारे विषये वरैः भेदैः सर्वैः कृत्वा युष्मं युजन् ॥ “सङ्गदायः क्षि-
यः सर्वस्वमित्वाजिसमिदुषः” इत्यमरः ॥ व्यर्थं फलराहित्येन निरर्थकं समर्थं
सिद्धान्तयित्वा । निश्चित्येति यावत् । सङ्गलं सानादरम् । अर्थं वायोचितो ना-
स्ति व्यर्थमेवात्र पापायुद्धमित्यवहेलनासहितं यथा स्यात्तथा । वायव्यं वायुदेव-
ताकमस्त्वमहाप इति धनुषि न्यवस्य निदधे ॥

संधानमात्रमपि यस्य युगान्तकाल-

भूतभ्रमं परुषभीषणघोरघोषः ।

उद्धूतधूलिपटलैः पिहिताम्बराशः

प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत्समीरः ॥ २६ ॥

संधानमिति ॥ यस्य वायव्यात्मस्य संधानमात्रमपि कोदण्डे मलेपणा-
र्थमारोपणमात्रमपि युगान्तकाल इव भूतानां मार्गानां भ्रमो भ्रान्तिरोगो येन
तथाभूतम् । यस्य संधानमात्रेणैव भूतानां भ्रान्तिरोग उत्पद्यते, किं पुनस्तस्य प्र-
क्षेपणेन वाच्यम् । तस्य प्रक्षेपणेनेति शेषः । परुषः कठोरो भीषणो भयदायी घोरो
महान् । परुषेण भयदत्त्वं दीर्यत्वेन भयदत्त्वं चेत्युभयाविधस्य भयदायित्वस्य विव-
क्षितत्वाच्च पीनरुक्त्वम् । तथाविधो घोष आम्बो यस्य । तथोद्धूतान्युपवृत्त्याति-
नानि यानि धूलिपटलानि रजोमण्डलानि तैः कृत्वा पिहिता आच्छादिता अ-
म्बरं व्योम दिशश्च येन । तथा प्रच्छन्नः पिहितश्चण्डकिरणो रात्र्येन तथाभूतः ।
एवंभूतश्च समीरो वायुर्व्यसरत्प्रसमार । प्रचचालेति यावत् ॥

कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि

धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।

उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि

मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रसृज्यः ॥ २७ ॥

कुन्दोज्ज्वलानीति ॥ कुन्दपुष्पवदुज्ज्वलानि विमलानि । श्वेतानीति क-
श्चितोऽर्थः । तथा तेन वायव्यात्मभूतेन मरुता धूतानि कास्पतानि । उपवृत्त्यापि-
तानीति यावत् । अत एवोड्डीयमाना उत्पन्नो ये कलहंसा राजईमास्तेषां कुमेन
ममुदायेनोपमा सादृश्यं येषाम् । उत्पत्तकलहंसमदृशानीत्यर्थः । सुरसैनिकानां

१ संधानमात्रमवस्य; संधानकालसमस्य. २ भूमभ्रमः. ३ पटलीपिहिताम्बराशः; पटली-
पिहिताम्बराशः; पटलीपिहिताम्बराशः. ४ व्यवहृतः अभ्यसरत्. ५ वरहंस. ६ सङ्गमधूलिमलिने;
मेघाभधूलिमिलिते.

देवकपसेनालोकानां सकलावधारणानि समस्तानि कर्माणि मेधाया वर्षाका-
लीनपयोदसदृशभासो वा धूम्रवः सेनोत्पातितरजोसि ताभिर्मलिने पेषके नभसि
प्रसधुः । प्रभजनवेगोद्वायितानि विप्रदयर्षवारणान्बुत्पतत्कलहंसकुलानीव रे-
जुरिस्पर्धः ॥

विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका

नीता नभःस्थलमलं नवमल्लिकाभाः ।

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां

व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरैकतेव न ॥ २८ ॥

विध्वस्येति ॥ तेन प्रभजनेन ॥ कर्षा ॥ विध्वस्य भजयित्वा नभःस्थलमा-
काशतलं नीताः प्रापिताः । तथा नवमल्लिकाभा नूतनविदलन्याल्लिकाकुसुममदृश-
भामः सुरसैन्यस्य महान्यः पताकाः सिताम्बरैकतेन श्वेतवस्त्रव्याजेन स्वर्गाप-
गाया जलस्य महामोघानां पुराणां सहस्रस्य लीलां शोभां व्यातेनिरे वितस्त
रिरे । उत्पतन्त्यो व्योमनि स्थिताः श्वेताः पताका अनविदूरदर्शेण । अलघ्वो-
ऽपि लघव इव प्रतीयमाना नभोगतगगनवाहिनीनिर्जग इव रेजुरिति भावः ॥
अत्र कैतवापदुतिनिदर्शनालंकारयोः संमृष्टः ॥

धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां

सद्यः शतानि विधुराणि दैलत्कुथानि ।

पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-

पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २९ ॥

धूतानीति ॥ तेन वायुना धूतानि कम्पितानि । नभसि भ्रामितानीति या-
वत् । अत एव विधुराणि पीडितानि । तथा दलन्तः “चरद् चरद्” इति
स्फुटन्तः कुथाः कम्बला येषाम् ॥ “कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बोधोप”
इति मेदिनी ॥ अत एव कुपितस्य वासवस्य वज्रेण पावना लूनपक्षस्य छिन्नपक्षस्य
भूधरकुलस्य पर्वतसमूहस्य तुलां सामर्थ्यं वहन्ति दधाति सुरसैन्यमहागजानां देवसै-
न्यवृष्टान्तिनां शतानि शतमंख्याककुलानि क्षितौ ध्रुवि पेतुः पातितवन्ति ॥

सौस्ताः स्वरेण मरुता रथराजयोऽपि

बोधूयमाननिपतिष्णुर्तुरंगमाभ ॥

१ नभस्स्थलम्, २ दिविचरं विरविश्वमेण; दिविचरोविरविश्वमेण, ३ कुलानि, ४ नल्लकुथा-
नि, ५ भद्राः, ६ तुरंगमश्चे.

विश्वस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ता-

द्वेषावृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥

ता इति ॥ तास्ताः सुरवाहिनीनां देवसेनानां स्वराज्योऽपि स्पन्दनपङ्क्त-
योऽपि स्वरेण तीक्ष्णेन मरुता वायुना दोष्यमानाः पुनःपुनरतिशयेन वा क-
म्प्यमाना अत एव निपतिष्णवः पतनशीलास्तुरंगमा अन्वा यामासु । तथा वि-
श्वस्ता अधःपतिताः सारथय एव कुलप्रवराः कुलश्रेष्ठाः । कुलीना इति यावत् ।
यामासु । तथाभूताः सन्त्यो नभसि समन्ताद्वेषावृत्य परिभ्रम्यावर्जो पेतुः ॥

हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरंगवाहा-

वातेन तेन विधुराः सुरसैन्यमध्ये ।

शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुर्व्या

स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥

हित्वेति ॥ तेन वातेन विधुराः पीडिताः सुरसैन्यस्य देवसैन्यस्य तुरंग-
वाहा अभ्यवाहाः । अभ्यगोहा इति यावत् । सुरसैन्यमध्ये आयुधानि भस्मादीनि
हित्वा परित्यज्य स्वीयेष्वात्मीयेषु वाहनवरेषु श्रेष्ठवाहनेषु पतत्सु सत्सु शस्त्राभि-
घातं शस्त्रमहारथनवाप्यापि न प्राप्याप्युर्ध्वा भूमौ निपेतुः ॥

तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि

स्वस्तायुधाः मुविधुराः परुषं रसन्तः ।

वात्स्याविवर्तदलवद्भ्रममेत्य दूरं

निःपेतुरम्बरतलाद्दमुधातलेऽस्मिन् ॥ ३२ ॥

तेनोति ॥ तेन प्रभञ्जनेनाहताः पीडिताः । अत एव स्वस्तान्यधःपतिताभ्या-
युधानि शस्त्राणि पेपाम् । अत एव मुतगं विधुरा दुःस्वताः । क्रोध्यः शस्त्रम-
लनं वीराणामतिदुःस्वावहं भवतीति भावः । तथा परुषं कठोरं यथा स्याच्छब्दो र-
सन्तः क्रोशन्तः । रुदन्त इति यावत् । त्रिदशसैन्यपदामयोऽपि देवसैन्यपदादक्षा-
रिणो योधा अपि । पूर्वोक्तानां गजादीनामपेक्षया समुच्चयार्थकोऽपिशब्दः ॥ “ भ-
वि संभावनाप्रभवाद्वाक्यार्थसङ्ख्ये ” इति विश्वः ॥ वात्स्या वातसमूहेन विवर्तं

१ विश्वस्तसारथिकुलप्रवराः विश्वस्तसारथिरयप्रवराः । २ स्वावृत्तिमापुः । ३ तुरंगवाहवेगः । तुरं-
गवारा द्वेत्वेन । ४ विधुरा विधुरा रणान्ते । ५ शस्त्राभिघातमाधिताः पारपेतुः । ६ वारणवरेषु ।
७ वात्स्या विधुरदलवद्भ्रमः ; वात्स्यादिवृत्तदलवृन्दमिव । ८ अपि, ते

आन्तं यदकं चरत् तद्वहुरमतिशयेन भ्रमं आन्तिमेत्वं वाय्वाम्बरतन्नादाकाशवध्वा-
दास्मिन्वस्तुचातले भूतले निपेतुः । वातसमूहविवर्तितानि हस्तपुष्पपत्राणि यथा-
धःपतन्ति, तथा देवसैन्यपक्षयोऽपि वायव्यास्त्रजनितप्रभञ्जनवशादम्बरममित व-
हीयमानाः कियन्तमपि कालं तत्र रथचक्रवत्परिभ्रम्य प्रतिलीनभ्रमणजवाः स-
न्तोऽवः पेतुरिति वाच्यार्थः । यथा परिततत्रापि दलं न चूर्णीभवति, तथाधःप-
तन्तोऽपि सैनिका न चूर्णीभूता इत्यभिहितयोपमया व्यज्यते । सति पतनेऽपि
चूर्णत्वाभावे देवत्वादिति गूढो हेतुः । अनोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमथो अशेषं

दैत्येभ्यरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।

स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतु-

दिव्यं प्रभावमतनोर्देतनुः स देवः ॥ ३३ ॥

इत्थमिति ॥ अथां तारकप्रयोजितवायव्यास्त्रकृतसैन्यविप्रवानन्तरम् । अत-
नुर्महान् । महत्त्वं च विद्यया, विद्या चास्त्रशस्त्रनैपुण्यम् । स देवः वाण्मातुरः ।
अशेषं सकलं सुरसैन्यं देवसैन्यम् ॥ कर्म ॥ दैत्येभ्यरेण तारकेनेत्वं पूर्वोक्तप्रकारे-
णास्त्रयोगाद्वायव्यास्त्रप्रयोगार्थाभिप्रायाद्विधुरीकृतं पीडितं विलोक्य दिव्यं लोकोत्त-
रं प्रभावं सामर्थ्यमतनोत् । अनेन वायव्यप्रतिरोधकं पवनशनास्त्रमस्त्रिर्पादित
व्यज्यते । यतः स्वर्लोकनाथस्येन्द्रस्य कमलाया लक्ष्म्याः कुशले भ्रमस्येक एव
हेतुर्निदानम् ॥

तेनोज्झितं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं

स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधि प्रवृत्तम् ।

दृष्ट्वास्तृजदहनदैवतमस्त्रमिद-

मुदीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥

तेनेति ॥ तेन कुमारप्रभावेण सकलमेव, न तु त्यक्तभागम् । उज्झितं वाय-
व्यास्त्रानिर्मुक्तं सुरेन्द्रसैन्यमिन्द्रसैन्यम् ॥ कर्म ॥ स्वास्थ्यमधिकलम्बं यपद्य प्राप्य
पुनर्युधैव, न त्वन्यकार्ये पलायनरूपे । एवंविधास्त्रप्रयोक्तारो दुर्जेय इति बुद्ध्या
पलायनमसक्तिवाङ्मनिरासार्थमेवकारः । महत्त्वं व्यापाराभयीभूतं दृष्ट्वा । उदीप्तो-
ऽनुभावस्तानिध्यात्मदीप्तः कोप एव दहनोऽभिर्षस्यैवभूतः सुरारिस्तारकः सहसा

१ भयोपमेर. २ कमलाकुशलैकहेतुम्; कमलाकुशलैकहेतुम्. ३ अतनुम्. ४ वृत्तम्; अन्विषम्.
५ युधे. ६ उचैः मकोपदहनम्.

प्रदिति, न तु विलम्बेन । इदं सिद्धम्, न तु तत्कालमाधनीयम् । नदीतमिति वा ।
दहनदेवतमग्निदेवताक्रमसमसृजद्वयमृजत् ॥ “सृज विसर्गे” इत्यस्मादीदादिकालम् ॥
वायव्याक्षरपरिहारानन्तरं बह्वक्षरमक्षिपदित्यर्थः ॥

वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते

गाढान्धकारितदिशो घनधूमसंधाः ।

सद्यः प्रसस्तुरसितोत्पलवामभासो

दृग्गोचरत्वमखिलं न हि सन्नयन्तः ॥ ३५ ॥

वर्षेति ॥ वर्षास्वतिकाला मेचकतरा ये जलदा मेघास्तेषां द्युतः कान्तिरिव
कान्तिर्येषाम् । वर्षाकालीनमेघसदृशमेघाकृतभास इत्यर्थः । श्यामत्वे द्वितीयवि-
शेषणेनोपममिती—आसतानां नीलानामृत्पलानां कमलानां दाहः सजो भा इ-
व भा रूपेणामृत एव गाढं नितगमन्धकारिता विसंजातान्धकारीकृता दिशो घेरे-
वंभृता घनधूमसंधा निबिडधूमसमूहा आखिलं घटादिवस्तु दृग्गोचरत्वं दृष्टविषय-
त्वं न हि नैव ॥ “ हि पादपूरणे देतां विशेष्येऽप्यवधारणे ” इति विश्वः ॥
नयन्तः प्रापयन्तः मन्तः । घनधूमसंघट्टास्या तमोऽस्यास्येव न हि किंचिदपि व-
स्तु लक्षणीयं वपूर्वोति भावः । सद्यः सर्पादि प्रसस्तुः । मज्जालप्यदहनप्राग्भासित्वेन
धूमप्रसरणस्योचितत्वादप्रसरणमुक्तम् ॥ प्रपूर्वात् “ सृ गतां ” इत्यतो सिद्धम् ॥

दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभि-

लिप्तं नैभःस्थलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।

धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा

गन्तुं सरः सपदि मानसमीपुरुषैः ॥ ३६ ॥

दिगिति ॥ दिशां चक्रवालस्य मण्डलस्य गिलनैराच्छादकैः ॥ “ ग् निग-
रणे ” इत्यतः कर्तरि ल्युट् । “ अचि विभाषा ” इति रेफस्य लत्वम् ॥ तथा मलिनैर्मल-
कैः, अत एव घनवृन्दादिव मेघमण्डलादिव सान्द्रैः सयनैर्धूमैर्धूमरूपैस्तमोभिलिप्तं व्याप्तं
नभःस्थलं विलोक्य दृष्ट्वा मुदिताः प्रसक्ता राजहंसाः सपदि सद्य उषैर्महन्मानसं सरः
पल्लवं गन्तुमीपुरुच्छन् । दहनाक्षप्राग्भूतधूमावलीढ्याप्तनभोदर्शनजनितमेघागम-
भ्रान्तिमतां कलहमानां मानससंज्ञिगमिषोर्चित्वेति भावः ॥

जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु

कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।

आशामुत्थानि विमलान्यखिलानि कीला-

जालैरलं कपिलयन्तकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥

जज्वालैति ॥ कल्पान्तकालस्य प्रलयकालस्य दहनोऽग्निस्तस्य प्रतिवेद प्रतिमा स्वरूपं यस्य । तथातुलो बहुलो बहिः कीलाजालैर्ज्वालामयैः ॥ “व-
हेद्योर्ज्वालकीलावर्चिर्हतः शिखा क्षियाम्” इत्यमरः ॥ अखिलानि समस्तानि
विमलानि शृङ्गान्याशामुत्थानि दिग्ग्राणि । तथा सकलं नभोऽपि व्योम च क-
पिलयान्यशङ्कीकुर्वन्सुरसैनकेषु मध्ये ॥ “यतश्च निधारणम्” इति सप्तमी ॥ स-
मन्तात्परितो जज्वाल दिदीपि ॥

उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य

ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।

कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसंघै-

र्व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥

उज्जागरस्येति ॥ उज्जागरस्योदीप्तस्य ॥ जागर्ते: “ऋदोरप्” इति भावेऽप्य ॥
निरर्गलस्य निर्गतप्रातवन्धस्य दहनस्य वहेरतुलाभिर्वहुलाभिरनारताभिरसप्तिका-
भिर्ज्वालावलीभिः कीलपाङ्काभिः । तथा पयोदनिवहैरिव मेघसमूहैरिव धूमसंघैः ।
व्याप्तमिति शेषः । तथाभूतं व्योम नभः ॥ कर्तुं ॥ उर्ध्वमर्हाद्विस्ताडितां विद्युतां कु-
लैर्गणैः कीर्णं वृत्तमिवान्यलक्ष्यत दर्शनीयं वभूव । मेघमण्डलान्तरे चमत्कारकारि-
णीभिः क्षणदाभिर्नभो यथा राजति, तथा मेघमण्डलमहेशभूमसंघमण्डलान्तर्गतक्ष-
णदासदृशज्वालावलीभिराप्य बभाविसर्थः । भानक्रियाकर्तृभ्यश्चाप्येक एव, अतो
ज्वालावलीषु क्षणदात्वेनोन्नेषितम् ॥

गाढाद्रयाद्वियति विद्वुतस्वेचरेण

वीक्षिते तेन दहनेन सुदुःतहेन ।

दन्दह्यमानमखिलं सुरराजसैन्य-

मत्याकुलं शिवमुतस्य समीपमाप ॥ ३९ ॥

गाढादिति ॥ गाढाद्रयादेतौर्वियति नभसि विद्युता विशाविताः । पलायिता
इति यावत् । स्वेचरा रव्यादयो येन । रव्यादयो ग्रहा अपि यद्रयादुद्वुरित्यर्थः ।
तथा वीक्षिते वीक्षितेन । तथा सुतरां दुःसहेन मोदुमशक्येन तेन दहनेन ॥ कर्त्ता ॥

१ अपिदधन्निखिलानि. २ कपिलयन्. ३ तद्वोक्तिः; तन्मानसतः. ४ खादुतसंचरेण. ५ दोषेण.
६ भविष्यम्. ७ भाषातु; भाषातु.

दन्दसमानं पुनः पुनरविषावेन वा दहते भस्मीक्रियते तथाभूतमत एवात्माकुल्यति-
पीडितमखिलं समस्तं सुरराजसैन्यम् ॥ कर्तुं ॥ शिवसुतस्य कुमारस्य सपीपं सं-
निविषाप । अतो नः पाहीति निवेदयितुं जगामेति व्यज्यते । तेन वस्तुना वस्तु-
ध्वनिः ॥

इत्यग्निना घनतरेण ततोऽभिभूतं

तदेवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।

सस्मेरवक्त्रकमलोऽन्धकशत्रुसूनु-

र्वाणासनेन समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

इतीति ॥ ततः सैन्यागमनानन्तरम् । सोऽन्धकशत्रुसूनुः कुमारः । इति पूर्वो-
क्तप्रकारेण घनतरेणातिमान्द्रेणाग्निनाभिभूतं पराभूतमखिलं समस्तं तदेवसैन्यं वि-
कलं विधुरं विलोक्य सस्मेरं समन्दहामं वक्त्रकमलं यस्य । किञ्चिद्विद्वेष्ट्येत्यर्थः ।
अनेनान्धोऽन्धकस्यैव उपहामो व्यज्यते । वाणासनेन धनुषा वारुणास्त्रमस्यैव-
निरोधकं वरुणदेवताकमखं समधत्त । मंदध इत्यर्थः ॥

घोरान्धकारनिकम्प्रतिभो युगान्त-

कालानलप्रवलधूमनिभो नभोऽन्ते ।

गर्जारवैर्विषट्पयन्नवनीध्रगणां

शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ॥ ४१ ॥

घोरेति ॥ घोरानि भयानकानि यान्यन्धकाराणि तस्मात् तेषां निकरस्य
समुद्रस्य प्रतिमेव प्रतिमा स्वरूपं यस्य । गाढान्धकारमदृशकान्तिरित्यर्थः । तथा
युगान्तकालस्य योऽन्तलोऽग्रस्तस्य प्रवलोऽधिका यो धूमस्तेन सदृशः । तथा ग-
र्जारवैर्विषट्पयन्नवनीध्रगणां पर्वतानां शृङ्गाणि मानूनि विषट्पयन्स्फोट-
यन्मेघनिवहः पयोधरमुदायो नभोऽन्ते व्योममध्ये घनं मान्द्रम्, न तु विरलत-
या । उज्जगामोदियाय ॥

विद्युल्लता वियति वारिवर्तुन्दमध्ये

गम्भीरभीषणरैवैः कपिङ्गीकृताशा ।

घोरा युगान्तचलितस्य भयंकराय

कालस्य लालरसनेव चमञ्जकार ॥ ४२ ॥

१ तद्वत्. २ वाणासनेऽध. ३ विषमधनु. ४ वृन्दवर्गः वृन्दवर्गः. ५ रवे. ६ भयंकरस्य.

विष्णुदिति ॥ अथ मेयोदयानन्तरं विवर्ति नभसि मन्मीराः मान्द्रा अत एव
भीषणा भयदा ये रवा घोषास्तरुपलक्षिता । तथा कपिशीकुताः पिशाङ्गता आशा
दिशो यथा । तथा युगान्तर्वाहितस्य प्रलयकाले लोकादनाय प्रक्षितस्य काल-
स्य यमस्य भयंकरा भयदा लोलरमना चपलजिह्वे घोरा भीमा विधुलता तडित्-
पिणी हाटकलना वारिद्वन्द्वमध्ये जलदमण्डलान्तराले चमच्चकार । मतिक्षणव्य-
क्तीकृतान्वगोचिगामीदित्यर्थः । अनेनापमालंकारेण तारकासुरमेनिकानामियमिव
चमस्कूर्वन्ती वैवस्वनरसना नोऽभ्यवहरिष्यतीति बुद्धिरुत्पद्यते ध्वन्यने । अनो-
ऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

कादम्बिनी विरुरुचे विपकण्ठिकाभि-

रुत्तालकालरंजनीजलदावलीभिः ।

व्योम्युच्चकैरचिररुक्पग्दिपितांशा-

दृष्टिच्छदा विषमघोषविभीषणा च ॥ ४३ ॥

कादम्बिनीति ॥ आचर्माम्भविर्गुद्रिः प्रयोज्यकर्त्रीभिः पार्गदीपिताः प्र-
काशिता आशा यथा प्रयोजककर्त्र्या । तथादृष्टिच्छदा दृष्टिच्छदा नेत्रावर्णकर्त्री
मा न भवतीति, किंतु नेत्रप्रकाशिका ॥ “ पुंसि संज्ञायां य. ” इति घः । “ छा-
देधे ” इति ह्रस्वः ॥ तथा विषमेण करालेन घोषेण विभीषणा भयदा । उच्च-
कर्महति व्योम्यन्वरिते विषं जलम् ॥ “ विषं तुङ्गवले तोये ” इति विश्वः ॥
कण्ठे मध्ये यामाम् । जलपुष्पमध्याभिरित्यर्थः । उत्ताला विकरालाः ॥ “ उत्ता-
लो होमकुण्डे स्थादूर्ने चोत्ताल उत्कटे । श्रेष्ठेऽपि विकरालेऽपि स्थादुत्तालः प्रव-
गमे ” इति विश्वः ॥ तथा कालाः कुण्णपभीयाः ॥ “ कालोऽयामलमेचकाः ”
इत्यमरः ॥ एवंभूता या रजन्यां रात्रयः ॥ “ रजनी यामिनी तमी ” इत्यमरः ॥
ता इव या जलदावली मेघपङ्क्तयः ॥ “ मयूरव्यंमकादयश्च ” इति समासः ॥
तार्भिरुपलक्षिता कादम्बिनी माला विरुरुचे वर्भा ॥ अथ कादम्बिनीशब्दः
केवलमालापरः । तदुक्तम्—“ विशिष्टवाचकानां पदानां सति हि पृथग्विशेषण-
समवधाने विशेष्यमात्रपरता ” इति ॥

१ विश्व. २ रजनीयैरदावलीभिः. ३ अचिररोचिररोचतामे. ४ दृष्टिच्छलात्; दृष्टिच्छदा.
५ विषमघोषविभीषणेव; विषमरोषविभीषणेव.

व्योन्नस्तलं पिबधतां ककुभां मुत्त्वानि

गजरिवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।

अम्भोभृतामतितरामनणीयसीभि-

धारावलीभिरभितो बहूपे समूहैः ॥ ४२ ॥

व्योन्न इति ॥ व्योन्न आकाशस्य तलं स्वरूपम् ॥ “ तलं स्वरूपाधरयोः
वृद्धशृष्टिचपेटयोः ” इति विश्वः ॥ तथा ककुभां दिशां मुत्त्वान्यग्राणि च पिबध-
तामाच्छादयताम् ॥ “ पिधानाच्छादनानि च ” इत्यमरः ॥ तथादिरतैर्निरन्त-
रम्भरीद्रुगेनीरवर्गजेनाघोषैः कृत्वा मनांसि तुदतां व्यथयतामम्भोभृतां जलपरा-
भां समूहैः ॥ कर्तृभिः ॥ अनणीयसीभिरणीयस्योऽतिलब्धयो न भवन्ति तयो-
न्ताभिः । महतीर्भास्त्यर्थः । धारावलीभिः संपातपर्जाभिः कृत्वा नितरां बहूपे
दृष्टम् ॥ भावे लिट् ॥

घोरान्धकारपटलैः पिहिताम्बराणां

गम्भीरगर्जनरवैर्व्यधितामुराणाम् ।

तृष्ट्वा तथा जलमुचां वरुणास्त्रजानां

विश्वोदरं भरिर्गपि प्रशशाम वह्निः ॥ ४५ ॥

घोरंति ॥ घोरान्धकारपटलान्यन्धतममपटलानि नैः
कृत्वा पिहिताम्बराणामावृतगगनानाम् । तथा गम्भीरगर्जनरवैः कृत्वा व्यधिताः
पीडिता भ्रमरा येन वरुणास्त्रजानां वरुणदेवतास्त्रोत्पन्नानां जलमुचां भेदानाम् ।
तथाद्वितीयया तृष्ट्वा वपेण विश्वेन समम्भजगता कृत्वा उदरं भरतीति तथोक्तोऽपि
नभश्मलोकव्याप्यमानोऽपि विश्वराजः प्रशशाम । कुमारकुतवारुणास्त्रप्रयोगेणाश्व-
स्त्रमप्यनर्शादानि भावः ॥

दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रै-

राकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।

१ भविष्यतः. २ आश्रयः ॥ बहुभवेऽर्थात्तन्वराणां गम्भीरगर्जनपटलिभ्रमराणाम्, आश्र-
यिताश्चक्रमुखां पिहिताम्बराणां गम्भीरान्धकारपटलिभ्रमराणाम्, ३ अथ. ४ कोपकलुषः.

४४-४५ श्लोकयोर्मध्ये लेपकोऽयं दृश्यते —

बह्वीयसाधिकतराः सहसा रसेन सन्त्यस्त्ये निजकुलेऽप्यमुरमरुटे ।

भेदान्धकारपटलोपिहिते नभोन्ने नयः प्रवेक्षुरभितः प्रमदा इवादीपाः ॥

(१-बह्वीयसा. २ इव मुरमरुटे. ३ प्रमदादवाय.)

तद्धीतिविदुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो

गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ॥ ४६ ॥

दैत्य इति ॥ रावेण क्रोधेन कल्प आबिलः ॥ “ कल्पं त्वाविले पापे
इति मेदिनी ॥ स दैत्याऽपि निर्गतेः स्वैरः । अत एव भीमैर्भयदः । तथाकर्ण-
माधवणं कृष्टाद्गुणः सकाशादुत्पन्ननिःसृतः धुर्यः अरावशेषः कृत्वा । तेभ्यः
धुर्यभ्यो भीता निर्मतेन विदुतं विद्रावन् समस्तं सुरेन्द्रसैन्यं पुरंदरचले येन ॥
“ सैन्यं क्रीडं चले मनासमवेते तु वाच्यवत् ” इति मेदिनी ॥ तथाभूतः सन् ।
गाढं हृदं यथा स्यात्तथा मकरध्वजस्य कामस्य अजोः शंभोः सृष्टं पुत्रं जघान ।
प्राणापहरणकरणाभिप्रायेण हिनास्त स्मेत्यर्थः ॥ “ पुनस्तत्रैवावर्त्तस्वतो वेता-
लः ” इति न्यायेन मायया मुखेन जय प्वात मन्यमानेन तारकेण बाणममरं
हत्वा आपातमरं कुर्वाणेन तत्र मन्ययि दुर्जयताबुद्ध्या पुनर्बाणयुद्धमकार्षादित्य-
र्थः । अनेन वाच्यार्थेन “ अर्पितहतप्रचाग मर्त्याया मायाप्यनेन वीरेण प्रतितृता ”
इति जोत्तव्रस्तेन दैत्येन यथा पराजितेनापि विदुपायुक्तया विद्रावते तथा युध्य-
ते, न तु वीररमानुगतन्वेनेन ध्वन्यते ॥

देवोऽपि दैत्यविशखप्रकरं सचापं

बाणैश्चकते कणशो रणकेलिकारी ।

योगीव योगविधिंशुष्कमना यमाद्यैः

सांसारिकं विषयसंधममोघवीर्यम् ॥ ४७ ॥

देवोऽपीति ॥ रण एव केलिः क्रीडा तां करोति । महामरूपक्रीडाविधायी-
त्यर्थः । देवोऽपि कुमारोऽपि बाणैः शरैः सचापं सकोदण्डं दैत्यस्य तारकस्य
विशखानां शराणां प्रकरं समूहं योगविधिना योगाभ्यासविधानेन शुष्कमना
नीरममनाः । निःस्पृहचेता इति तात्पर्यार्थः । योगी यमाद्यैर्यमानियमप्रभृतिभिर्यो-
गसाधनैः कृत्वामोघवीर्यं योगिनामापि मनः संभ्रान्तिकरणे मफलप्रभावं सांसा-
रिकं संसारः प्रयोजनमस्योति तथोक्तम् ॥ प्रयोजने ढक् ॥ विषयसंधं चक्षुरादि-
करणोपयोग्यमसाधारणिव कणशश्चकते विभेद । यथा योगाभ्यासनिरता य-
नियमपूर्वश्चक्षुरादिकरणभोग्यं दर्शनीयादिकरणवस्तु कृन्तान्, तथा कुमारोऽपि
यमानियमवलीर्वाणैर्विषयसंधमिव मफललक्ष्यभेदनक्रियाचित्तस्वमापि शरनिकर-
मभनगिति भावः ॥

भूमङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
संदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
क्रीडत्करालकरवालकरोऽमुरेन्द्र-
स्तं प्रत्यधावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम् ॥ ४८ ॥

भूमङ्गेति ॥ अथ शस्त्रास्त्रयुद्धानन्तरं सम्यगाधिकं यथा तथा दीप्तः कोप एव
दहनोऽभिर्षस्य । अत एव भुवोर्भुक्त्योर्भङ्गेन चक्रत्वेन भीषणं विलोकयितुं
भयं मुखं वदनं यस्य तयोक्तोऽसुराणां दैत्यानां चक्रवर्ती सम्राट् । सार्वभौम
इत्यर्थः ॥ “ राजा नृ प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः । चक्रवर्ती सार्वभौमो
नृपोऽन्यो मण्डलेश्वरः ” इत्यमरः ॥ अमुरेन्द्रस्तारको रथं स्पन्दनं विहाय परिस-
ज्य क्रीडन्पूर्वादिशः कम्पमानस्तथा करालो भीषणः करवालः स्वहः स करे पाणौ
यस्य । धारितावकटकृपाणः सज्जित्यर्थः । तं त्रिपुरारिसूनुं शिवपुत्रमभिनः स
मुखं प्रत्यधावत् । कुण्डलमर्दशस्त्रास्त्रान्करवालेन शिरोनालाभिर्हीर्यया प्रतिदु-
द्रावेत्यर्थः ॥ “ धातु मर्ता ” इत्यस्मान्कर्तारि लङ् ॥

अभ्यापनन्तमसुराधिपमीशपुत्रो
दुर्वारबाहुविभवं मुग्धैर्निकर्तन् ॥
दृष्ट्वा युगान्तवहनप्रतिमां मुमोच
शक्तिं प्रमोदविक्रमदहनारविन्दः ॥ ४९ ॥

अभ्यापनन्तमिति ॥ मुग्धैर्निकर्तन्वमेनाजर्नदुर्वारो दुःमर्षो बाहुविभवो भू-
जवीर्यं यस्य । मुग्धैर्निकर्तन्वमेत्यर्थः । तमसुराधिपं दैत्यराजमभ्यापनन्तं मसुख-
मागच्छन्तं दृष्ट्वा विलोकयेत्पुत्रो महेशनयः कुमारः प्रमोदेन तदीयवशमन्तवर्जनि-
तानन्देन विक्रमद्विदलदहनारविन्दं मुखकमलं यस्य । किञ्चिद्विद्विष्येत्यर्थः । युगान्त-
वहनस्य मलयकालीनानलस्य प्रतिमेव प्रतिमा प्रतिपत्तना यस्याः । मञ्जुलवहन-
कीलाञ्जालपरिहृतामित्यर्थः । शक्तिमायुधविशेषं मुमोच ॥ “ शक्तिः प्रहरणान्तरे ”
इति विश्वः ॥

उद्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
शक्तिः पपात हृदि तस्य महामुरस्य ।

हर्षाश्रुभिः सह संमस्तदिगीश्वराणां

शोकोष्णवाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥

उद्घोषोत्तितेति ॥ अत्र मेनि शेषः । सा कुमारमुक्ता शक्तिः समस्ता ये दि-
गीश्वरा इन्द्रादयोऽष्टदिग्बालास्तेषां हर्षाश्रुभिरानन्दवाष्पैः सह । तेषामभिलषित-
त्वाश्रुत्तमेव तदीयहृदयशक्तिपतनजनित आनन्दो पदामीन । दानवानां तदीयप-
क्षपातिनां रक्षसां शोकेन भर्तृघणजनिनेनोष्णानि घानि वाष्पमलिलानि नैः सह ।
अंशुजालैः किरणममृदैः कुन्वोद्घोषानि प्रकाशितमम्बरस्य दिशां चान्तरं मध्यं
यत्र यस्यां क्रियायां यथा भवति तथा । उज्ज्वालितमकलदिगम्बरमध्यं तस्य म
हासुरस्य तारकस्य हृदि हृदये एषात पतितवती ॥

शक्त्या हृतासुमसुरेश्वरमापतन्तं

कल्पान्तवातहृतभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।

दृष्ट्वा प्रेरुदपुलकाञ्चितचारुदेहा

देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥

शक्त्येति ॥ शक्त्या ॥ कथ्या ॥ हता अपर्माप्ता असवः प्राणा यस्य । श-
क्तिमहारेण गतप्राणमिन्त्यर्थः । एवंभूतमसुरेश्वरं तारकं कल्पान्तवातेन प्रलयाका-
लीनप्रभञ्जनेन हनमास्फोटितमेव एव भिक्षं विदीर्णमाद्रिशृङ्गमिव पर्वतमान्ववाप-
तन्तं मूर्च्छन्तं दृष्ट्वा प्रेरुदः प्रोदृतैः पुलकैः रोमाभिर्गञ्जिता व्याप्ता अत एव चारुवो
मनोहरा देहा आचाराणि येषां प्रफुल्लितरोमाभित्तविग्रहास्त्रिदशेन्द्रमुख्याः पुरंदर-
प्रभृतयो देवाः प्रमोदमानन्दमगमन्प्रापुः ॥

यत्रापतत्स दनुजाधिपतिः परासुः

संवर्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रितुल्यः ।

तत्रादधात्फणिपतिधरणीं फणाभि-

स्तद्वूरिभारविधुराभिरधोव्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥

यत्रेति ॥ परामुर्गतप्राणः । मृत इति यावत् । अत एव संवर्तकालः प्रलयका-
लस्तत्र निपतता शिखरीन्द्रेण पर्वतराजेन तुल्यः समानः स दनुजानां देत्याना-
माधिपतिस्तारको यत्र भूमिदेशेऽपतन्मूर्च्छितस्तत्र भूमिदेशे फणिपतिः शेषोऽधोव्र-
जन्तीं नीचैर्गन्तुं प्रवर्तमानां धरणीं फणाभिस्तस्य तारकस्य वूरिभारेण विधुरा-

१ समय. २ शोकोष्ण. ३ तनासुम्. अथ तारक ४ इति. ५ प्रेरुदपुलकाश्च; अथ प्रेरुदपु-
लकाश्चित. ६ त्रिदिग्बालाः. ७ संवर्तकाल. ८ कल्पः.

मिथुग्रीभवन्तीभिरदधादधः पतनाभिवर्तयांचक्रे । अनेन तारकविग्रहस्याग्निभा-
रवत्स्वं ध्वनितम् ॥

स्वर्गापगासलिलसीकरिणी समन्ता-

त्सौरन्ध्रलुब्धमधुषावालिसेव्यमाना ।

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः

शंभोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ॥ ५३ ॥

स्वर्गापगेति ॥ त्रिदशानां देवानामरेस्तारकस्य शत्रोः शानयितुः । इन्तु-
र्गित यावत् । शंभोः सुतस्य कुमारस्य शिरसि शीर्षे ॥ “ उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम् ”
इत्यमरः ॥ नभस्त आकाशमकाशात् ॥ पञ्चस्याम्नामिल ॥ स्वर्गापगाया गङ्गायाः
सलिलस्य सीकराः सृताम्बुकणाः ॥ “ सीकरोऽम्बुकणाः सृताः ” इत्यमरः ॥ ते
विद्यन्ते यस्याम् । तथा सौरन्ध्रं सौरन्ध्रं लुब्धया मधुषानां भ्रमराणामावल्वा
पङ्कजा ॥ कन्याः ॥ सेव्यमानाश्रीयमाणा कल्पद्रुमस्य कल्पवृक्षस्य प्रसवानां पुष्पा-
णाम् ॥ “ प्रसवस्तु फले पुष्पे वृक्षाणां गर्भमोचने ” इति विश्वः ॥ वृष्टिर्भूत ।
तारकवधजनितानन्दार्णवमग्रा व्योमस्थिता विष्णवादयो देवाः कुमारमन्नकोर्परि
कल्पद्रुमपुष्पाणि विक्रमार्णवमर्थः ॥

पुलकभरविभिन्नयागवाणा भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।

संकलसुगुणा महेन्द्रमुख्याः प्रमदमुख्यञ्जविमंपदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥

पुलकंति ॥ प्रमदा उत्कृष्टा या मुखच्छाविवदनकार्त्तिकः सैव संपदंभवं येषां
तारकवधजनितमानन्दमेव महतीं संपदं मन्यमानाः । अत एव पुलकभरणेमा-
जभारेण विभिन्नानि स्फुटितानि वाग्वाणानि कवचानि येषाम् ॥ “ कञ्चुको वा-
ग्वाणोऽस्त्री ” इत्यमरः ॥ प्रथमविग्रहप्रमाणनिधितानां कवचानामदानांमानन्दव-
शान्तिफुल्लद्विग्रहेषु संकीर्णतया विदलनमुचितमेवेति भावः । एवंभूता महेन्द्रमुख्याः
पुरंदरप्रभृतयः संकलसुगुणाः समस्तवृन्दारकर्मणा बहु महत्तारकस्य शत्रोः कुमा-
रस्य भुजविभवं बाहुपराक्रममभ्यनन्दन् “ साधुभ्यो विक्रमः ” इति तुष्टुः ॥ पु-
ष्पिनाग्रा वृक्षम् ॥

इमि विषमशरारेः सूनुना जिष्णुनाजौ

त्रिभुवनवरेशस्ये प्राद्वृते दानवेन्द्रे ।

वलरिपुंथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य

व्यजयत सुरचूडाग्लधृष्टामपादः ॥ ५५ ॥

इतीति ॥ जिष्णुना जयशीलेन विषमशरारेः पञ्चशरशब्देरेव सूनुना कुमार-
शरेण त्रिभुवनस्य भुवनत्रयस्य वरं श्रेष्ठं शल्यं शर्त्ता ॥ " शल्यश्च कथितः शर्त्ता
मदनद्रुमयोगार्णव " इति विश्वः ॥ दानवेन्द्रे तार्क इत्येवंप्रकारेण प्रोक्तं उन्म-
निते । मार्गितं मनीन्यर्थः । अथ तार्ककवधानन्तरं वलरिपुः पुरंदरो नाकस्य स्व-
र्गस्याधिपत्यं राज्यं प्रपद्य प्राप्य सुराणां चतुर्वर्गमुकुटमार्णाभयंष्टावग्रपादां पा-
दां यम्य ॥ पृष्टीमयामं राजदन्नादिस्वादग्रस्य पूर्वेतिपातः ॥ तथाभूतः सन् ।
व्यजयत । सर्वान्कर्षणं ववृत् इत्यर्थः । स्वस्वगोराज्यं प्राप्य निष्कण्टकतया भुवनार्ण-
नि भावः ॥ व्यजयतीति " विपराभ्यां जैः " इत्यात्मनेपदम् ॥ मालिनीवृत्तम् ।
लक्षणं तृक्तमायम् ॥

यं प्राप्तुं मृतं पुरा च जननीं नाम्ना मुहीरिति सा

ग्यातां यस्य रुध्रेन्द्रमस्तकर्मणिः श्रीलक्ष्मणाख्यः पिता ।

यद्वात्तद्विनयं महाद्विजयते विद्वत्तया मण्डितं

तेनासी रचिता कुमारवर्त्तितः संजीविनी जीवदा ॥

संवत्सरेऽर्द्धाद्रिपुगण १८७० तुल्ये जयस्यमामे बहुले दले च ।

निधारनङ्गस्य मजीवकारे टीका कुमारस्य समापदपा ॥

भुद्धं त्वभुद्धं च विवेचनीयं मयेत्र विद्यार्णवपारगेण ।

मयोक्तमेतद्दृष्ट्वा परेण पक्षेऽप्यस्मिन्ननुकम्पनीयः ॥

टीकासंयुतकाव्यपञ्चकमथ स्तत्राणि दिक्संख्यका-

न्येकऽष्टम्यास चैक एव गणिते माहित्यशास्त्रे त्रयः ।

प्राकाव्यद्वयादप्यणीद्वयमिति ब्रन्धावली संगता

मीनारामकवेः कृतः कृतगले नक्षत्रमालायताम् ॥

इति श्रीपर्वणीकरोपनामकश्रीलक्ष्मणभट्टात्मजसतीगर्भसंभवश्रीसीतारामकवि-

विरचितया संजीविनीसमाख्यया व्याख्यया समेतः श्रीकालिदासकृतौ

कुमारसंभवे महाकाव्ये नागकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ।

अथ कुमारसंभवस्य

अष्टमः सर्गः ।

मल्लिनाथकृतया संजीविन्या समेतः ।

अथ शृङ्गारमुभयोः * * * * *

कुमारसंभवफले मर्गेऽस्मिन्नाह संवति ॥
सोऽपि संक्षिप्तसंपन्नसंयुक्तश्च सद्वाद्मान् ।
इति भेदाश्चतुर्भेदाश्चतुर्णां च त्रियोगिनाम् ॥
तत्रावस्थाप्रभेदेन शृङ्गारे नायिका त्रिधा ।
सुग्धा मध्या प्रगल्भा च तत्र द्विमाध्वमांश्वला ॥
सुग्धावस्थां समाश्रित्य देव्या शशसमागमे ।
आदावेकादश श्लोकाः स्यान्पूर्वानुगांगणोः ॥
प्रथमं नाम शृङ्गारे शिवयोः कथितं काव्यः (१) ।
चुम्बनेष्वधरेत्यत्र लक्षणं त्वम्य वक्ष्यते ॥

पाणिपीडनविधेरनन्तरं शैलगजदुहितुर्हरं प्रति ।

भावसाध्वसपरिग्रहादभृत्कामदोहदमुखं मनोहरम् ॥ १ ॥

पाणिनि ॥ पाणिपीडनावधनन्तरं पाणिग्रहणानन्तरम् ॥ त्रियोगिन पञ्चमी
पृष्ठी च । उभयथाप्यनुशामनसंभवादित्युक्तं श्लोकः ॥ शैलगजदुहितुः पार्वत्याः ॥
कर्प्याः ॥ तं हरं प्रति भावसाध्वसपरिग्रहान्मनोहरं चित्ताकर्षकं कामदोहदम् ।
कामसंवर्धकमित्यर्थः ॥ “ तरुणुन्मल्लादीनामकाले कुशलैः कृतम् । पुष्पाद्युत्पा-
दकं द्रव्यं दोहदं स्यात् ” इति शब्दार्णवे ॥ तत्र तन्मुखं कामदोहदमुखमभूत् ।
हरस्येति शेषः ॥ नायिकानायकपौरुषान्यान्प्राप्तुमवदर्थान्मुखमाविर्भवति । तच्च
सदनोद्दीपकमिति रमाविदो म्थितिः । तथा च हरस्य गौर्या नवोद्गायां स्वर्गो-
च्चरभावप्रयुक्तमाध्वसदर्शनान्मुखमाविर्भवति । तच्च सदनकारं प्रादुर्बभूवेत्यर्थः ।
तत्र रमाभावस्यापिनः कार्यमनुभावः । नदुक्तम्— “ रसा गच्छन्ति संस्थानं
यन्कार्यमुपलक्ष्यते । माञ्जुभावः * * * * * संस्थानमुचकः ” इति ॥

उक्तं भावनाध्वमम् । तस्य मुख्ययत्नं च वर्णयति—

व्याहृता प्रतिवचो न संदधे गन्तुमैच्छदवलम्बिताशुका ।

सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी सा तथापि रतये पिनाकिनः ॥ २ ॥

व्याहृतेति ॥ सा पार्वती व्याहृता यत्किञ्चिदर्थाहृता मती प्रतिवचः श्रुत्युत्तरं न संदधे । न ददातित्यर्थः । अवलम्बिताशुका गृहीतवस्त्रा मती गन्तुमपसर्यतुमैच्छ-
दिच्छति स्म ॥ शङ्कायात्कुरु । “ इषुर्गमयमां छः ” इति छकारः ॥ पराङ्मुखी
मती शयनं सेवते स्म । अर्थाध्वमवर्णयत्यर्थः । तथापि । इत्थं माध्वमान्वात-
कलत्वापृष्टापीत्यर्थः । पिनाकिनः शिवस्य रतयं मुखाय । न भवेति शेषः ॥ श्रान्तक-
ल्पमाप तत्त्वानन्दकर्मभृदित्यर्थः ॥ एतेन नवोदया देव्या योगध्यानाद्वर्जितं तन्म
मन्त्रमवगम्यम् ॥

कैतवेन शयिते कुतूहलात्पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।

चक्षुरुन्मिषति मस्मितं प्रिये विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ॥ ३ ॥

कैतवेनेति ॥ प्रिये भर्तारि कुतूहलात् । एषा किं कस्मिन्वर्तिनि बुद्धमयेत्यर्थः ।
कैतवेन कपटेन शयिते मुग्धे मति पार्वती ॥ कर्त्री ॥ प्रतिमुखं यथा तथा निपातित-
म् । प्रियस्वाप्यर्ग्यार्थं नर्दाधमुखं प्रवर्तितामत्यर्थः । चक्षुः स्फटि मस्मितमुन्मि-
षति । एतः प्रिये महामं पश्यतीत्यर्थः । विद्युदाहतं विद्युता प्रतिहतामिव न्यमील-
यत् । माध्वमार्द्राति भावः । एतेन किञ्चित्माध्वमस्यापचयो व्यज्यते ॥

नाभिदेशानिहितः सकम्पया शंकरस्य रुरुधे तयां करः ।

तदुकूलमथ चाभवत्स्वयं दूरमुच्छ्रितमिदानीविक्लवधनम् ॥ ४ ॥

नाभीमिति ॥ नाभिदेशानिहितः । नीनीमोचनार्थेति शेषः । शंकरस्य करः सक-
म्पया वेपथुमया । प्रियकरस्पर्शादुत्पन्नमात्त्विकभावयेत्यर्थः । तया पार्वत्या रुरुधे
निवारितः । अथ च । तयापीत्यर्थः । तदुकूलं स्वयं स्यत एव दूरमन्यन्तमुच्छ्रितं
स्वप्नं नीविक्लवधनं नीवीग्रान्तर्यस्य तत्तथाभूतमभवत् । रतिपारवश्यादिति भावः ।

एवमालि निगृहीतमाध्वसं शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

सा सखोभिरुपविष्टमाकुला नास्मरत्प्रमुखवर्तिनि प्रिये ॥ ५ ॥

एवमिति ॥ हे आलि मासि, पार्वति रर्हसि शंकर एवम् । स्तोपादिपृष्ठाकारेण्य-
येः । निगृहीतमाध्वमं निरस्तमयं यथा तथा सेव्यतामिति मन्त्रीभिरुपादिपृष्ठं वचनं
सा पार्वती प्रिये शंकरे प्रमुखवर्तिनि मन्त्राकुला माध्वमविह्वला मती नास्मरत् । न स्पृ-
तवतीत्यर्थः । स हि भयपरिप्लुतं चेताम हृष्टरोऽप्युपदेशः संसारमाधस इति भावः ॥

अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये प्रभतत्परमनङ्गशासनम् ।

वीक्षितेन परिश्रुत्य पार्वती मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ॥ ६ ॥

अपीति ॥ कथाप्रवृत्तये संलापमवर्तनायावस्तुन्यवस्तुनार्येऽपि प्रभतत्परम् ।
यत्किञ्चित्पृच्छन्तमित्यर्थः । अनङ्गशामनमीश्वरं पार्वती वीक्षितेन । न तु वाचस्व-
र्थः । परिश्रुत्याङ्गीकृत्य मूर्धकम्पमयं शिरःकम्पस्वरूपम् ॥ स्वार्थे मयट् ॥ उत्तरं द-
दौ । न तु वाच्यं साध्वसादिति भावः ॥ विह्वलनामा लज्जातुभाव उक्तः । तत्पु-
नरतिरहस्ये—“ ईर्ष्यामानानिलज्जाभ्यां न दत्तं योग्यमुत्तरम् । क्रियया व्य-
ज्यते यत्र विह्वलं तदुदीरितम् ” इति ॥

पुनस्तमेवाह—

शूलिनः करतलद्वयेन सा संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।

तस्य पश्यति ललाटलोचने मोघयल्लविधुरा रहस्यभूत् ॥ ७ ॥

शूलिन इति ॥ सा पार्वती । रत्नम हृतांशुका प्रियेणाकृष्टवस्त्रा मती करतल-
द्वयेन । स्वकीयेनेत्यर्थः । शूलिनो हरस्य नयने नैवदृश्यं संनिरुध्य संच्छाद्य तस्य
शूलिनो ललाटलोचने तृतीयेऽक्षि पश्यति सां मोघयन्नाभिलषयामास एव वि-
धुराभूत् । तृतीयकराभावादिति भावः ॥ एतन् किञ्चिदाष्टर्षादयो व्यज्यन्ते ॥

चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं सन्नहस्तमदयोपगूहने ।

क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्दुर्लभप्रतिकृतं बधूरतम् ॥ ८ ॥

चुम्बनेष्विति ॥ चुम्बनेष्वधरदानवर्जितमोष्टार्पणरहितमदयोपगूहने निर्दया-
लिङ्गने मर्मा स्तन्धां हस्तां करां यस्मिन्तत्तथोक्तम् । तथा दुर्लभप्रतिकृतम् । प्र-
गल्भत्वाक्षसदन्तनाडनायकृतप्रयन्नामन्यर्थः । अत एव क्लिष्टमन्मथं लज्जयोपरुद्ध-
यदनमपि बध्वा नवोदया रतं बधूरतं प्रभोरीश्वरस्य प्रियम् । अधूदिति शेषः ॥
“ वधूः स्नुषानवोदार्त्ताभार्यामृष्टाङ्गनामु च ” इति विश्वः ॥ अयं लज्जासाध्वसा-
भ्यां संकुचतोषचारुत्वान्मोक्लिष्टमभोगः ॥ वदुक्तं भूपालेन—“ युवानो यत्र सं-
वितसाभसव्रीहयादिभिः । उपचाराभिपेक्षन्ते स सीकृष्ट इतीरितः ” इति ॥

यन्मुखग्रहणमक्षताधरं दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।

यद्वतं च सदयं प्रियस्य तत्पार्वती विषहते स्म नेतरत् ॥ ९ ॥

यदिति ॥ पार्वती प्रियस्य संबन्धसतोऽर्चाण्डतोऽधरो यस्मिन्तत्तथोक्तं य-
न्मुखग्रहणं मुखचुम्बनम् । अव्रणपदं लक्ष्मरहितम् ॥ “ पदं व्यवसितत्राणस्थान-

लक्ष्माक्षिवस्तुषु” इत्यमरः ॥ दर्शं यच्च नखं नखकर्म । यत्सदयं रत्नं तत्सर्वं विषहते
सहते स्म । नेतराद्विपरीतम् । मचर्द्धामात पाचत् । तच्चम्बनं नखं सुरतं वा न सहते स्म ।
नबोदात्वादिति हृदयम् । तदुक्तं रत्नग्रहस्ये—“नात्यन्तमानुलोम्येन न चानिर्वाह-
लोमतः । मिद्धि गच्छन्ति वा तस्यान्मध्येन माधयेर्द्रात । नबोदात्” इति ॥

रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं सा विभातममये सखीजनम् ।

नाकरोदपकुतूहलं क्रिया शंसितुं च हृदयेन तत्त्वे ॥ १० ॥

रात्रीति ॥ सा पार्वती विभातममये प्रभातकाले रात्रिवृत्तम् । सुरतवृत्तान्त-
मित्यर्थः । अनुयोक्तुं प्रष्टुम् ॥ “प्रश्नाऽनुयोगः पृच्छा च” इत्यमरः ॥ उद्यतं
प्रवृत्तं सखीजनं क्रिया लज्जयापकुतूहलं निराकाङ्क्षं नाकरोत् । न किञ्चिदाचष्ट इ-
त्यर्थः । हृदयेन हृदा च शंसितुं तत्त्वं त्वाराभूत् । अनिमृक्यादिति भावः । त-
ग मंभ्रमादीनामनुभावत्वादिति ॥

दर्पणे च परिभोगदर्शिनी पृष्ठतः प्रणयिनो निपेदुषः ।

प्रेक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मनः कानि कानि न चकार लज्जया ११

दर्पण इति ॥ किञ्चित् चार्थः । दर्पणे मुकुरे परिभोगो भवज्ञानादभोगाच्च
दर्शितं पश्यतीति परिभोगदर्शिनी सा पार्वती पृष्ठतः पश्चाद्भागे निपेदुषः स्थितवतः ॥
सदेः कष्टः ॥ प्रणयिनः प्रियस्य हरस्य बिम्बं प्रीतिबिम्बम् । दर्पणे संक्रान्तमित्य-
र्थः । आत्मनः स्वस्य बिम्बमनु । प्रीतिबिम्बस्य पृष्ठत इत्यर्थः ॥ “अनुलक्षणे”
इति कर्मप्रवचनीयत्वाद्भूतीया ॥ प्रेक्ष्य लज्जया । स्वचापलप्राकट्यकुतयेत्यर्थः ।
कानि कानि यानि यानि भेदाच्चार्यानि । अङ्गमंगणादिचोष्टितानीत्यर्थः ॥ उक्तं
च—“लज्जानुभावेन साचीकृता वर्णवैवर्ण्याधोगुम्भादिकृत्” इति ॥ न चकार ॥

नीलकण्ठपरिभुक्तयोवनां तां विलोक्य जननी समाश्वसीत् ।

भर्तृवल्लभतया हि मानसीं मातुरस्यति शुचं वभूजनः ॥ १२ ॥

नीलकण्ठेति ॥ नीलकण्ठेन परिभुक्तं यौवनं यस्याः सा तां तथोक्ताम् । प्रि-
येण भुक्तयौवनानामन्यर्थः । तां पार्वतीं विलोक्य जननी मेना समाश्वसीत् । संतु-
तोपेन्यर्थः ॥ श्रमिधातोर्लङ् । “अङ्गार्पणालवयोः” इति विकल्पाददागमः ॥
तथाहि । वभूजनो भर्तृवल्लभतया पतिवात्सल्येन मातुर्मानसीं मनोभवां शुचं शो-
क्रमस्यति निरस्यति । हि ॥ “विषययाद्विषयश्च” इत्यर्थादवसेयं सामान्यैकविशे-
षणसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

संप्रति देव्या मुग्धावस्थातो मध्यमावस्थामाप्तिमाह—

वासराणि कतिचित्कथंचन स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।

ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् १३

वासराणीति ॥ स्थाणुना शंभुना ॥ कर्त्रा ॥ प्रिया पार्वती ॥ कर्मभूता ॥ कतिचिद्वासराणि । कैश्चिद्दोभिरित्यर्थः ॥ अन्यन्तर्मयोगे द्वितीया ॥ कथंचन कृच्छ्रेण पदं पदमक्षेपमकार्यत कारिता । मुरतकर्मणीति शेषः ॥ करोतेर्णन्तात्कर्मणि लुङ् ॥ “हृकोरन्यतरस्याम्” इत्याणि कर्तुः कर्मन्वे “प्यन्ते कर्तुश्च कर्मणा” इत्याभिहितत्वं च ॥ सा कृतपदा पार्वती ज्ञातमन्मथरमानुभूतमुरतमृत्तास्वादा सती ॥ “आस्वादे विरसमाहुः” इति शब्दालुशामने ॥ शनैःशनैः क्रमेण रती रते दुःखशीलतां प्रतिफलम्बभावतां मुमोच ॥ “शीलं स्वभावे सद्गते” इत्यमरः ॥ मध्यमावस्थां प्राप्तेत्यर्थः ॥

तुल्यलज्जास्मरन्वमेवाह—

सस्वजे प्रियमुराणिपीडिता प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।

मेखलाप्रणयलोलतां गतं हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥१४॥

सस्वज इति ॥ सा पार्वत्युरोनिपीडितोर्गम मादमार्श्रष्टा मती प्रियं मस्वजे । न तु निष्पन्दमान्मेखर्यः । अनेन स्मरानिशयः स्मृचनः । अनेन प्रियेण प्रार्थितं चुम्बनार्थं प्रार्थितम् ॥ “याच्ञायार्थमथयाने च प्रार्थना कथ्यते बुधैः” इति केशवः ॥ मुखं नाहरत् । मेखलायां प्रणयः पारिचयः ॥ प्रणयः स्यात्पारिचयं याच्ञायां सुहृदेऽपि न” इति यादवः ॥ तत्र लोलतां चञ्चलतां गतमस्य प्रियस्य हस्तं शिथिलं रुरोध न्यवारयत् । न तु निर्भर्गमिति भावः ॥ अत्र महनप्रतीकाराभ्यां तुल्यलज्जास्मरन्वं व्यज्यते ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थां दर्शयितुं तयोः समानगामिन्वं नावदाह —

भावसूचितमदृष्टविप्रियं चादुःमन्क्षणवियोगकातरम् ।

कैश्चिदेव दिवसैस्तदा तयोः प्रेम रुढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

भावेति ॥ तयोः शिवयोः कैश्चिन्कान्तैश्चिदेव दिवसैः । भावसूचनं यान्-
श्रेष्ठाभिः कटाक्षनिक्षेपादिभिः संजातमदृष्टं विप्रियमप्रियाचरणं यत्र तत्तयोर्कं चा-
दृति प्रियोक्तयो र्याम्भन्तान्ति तच्चादुपद् ॥ भूतार्थं मनुष्य ॥ क्षणवियोगान्क्षणमा-
प्रविरहादपि कातरं भीषितरेतराश्रयमन्योन्यविरथं प्रेम । प्रेमपदाभिलष्याङ्कुराव-
स्थाभवतीत्यर्थः । रुढमभूत् । क्रमेणानुरागपदाभिलष्यां प्राप्तमित्यर्थः ॥ तदेत-

त्वर्थं स्फुटीकृतं भूषात्मेन— “अङ्कुरपल्लवकालिकाप्रसूनफलवार्धनियम्—” इत्यादि-
ना । एका रतिरेव स्थायीभूता रतीतिवति तस्याश्चाङ्कुरावस्थाभेदापपत्तौ सा मे-
मादिपदैरभिलष्यत इत्यर्थः । “ममेमभेदरहितं युनोर्ध्वद्रावबन्धनं भावो रती रा-
म एव स्वसंबन्धदशामाप्तयावदाश्रयर्हास्येदनुरागः” इति मानादिलक्षणं विस्म-
रयेयात् लिख्यत उन्माकर एव द्रष्टव्यम् ॥

तं यथात्मसदृशं वरं वधूरन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।

सागरादनपगा हि जाद्वी सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्हृतिः ॥१६॥

तन्निति ॥ वधूगन्पसदृशं म्यानुत्सर्प तं वरं वोढारं प्रति यथान्वरज्यमानुर-
क्तभूत् ॥ रञ्जोर्द्वारिकात्कर्तारं लकारः । स्वरितत्वादात्मनेपदम् ॥ तथैव वरं
ऽपि नवोदाप्यान्धनः सहकतामात्ममहगम् ॥ “त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्”
इति घकारात्कृष्यन्त्ययः ॥ तां वधूं प्रत्यन्वरज्यत । वध्वामनुरक्तोऽभूदित्यर्थः ॥
“गत्यर्थकर्मक—” इत्यादिना सकर्मकत्वम् ॥ दृष्टान्तपाठ—जाद्वी गङ्गा साम-
गक्षापगच्छतीत्यनपगानपेता हि । सोऽपि सागरस्तस्या जाद्व्या मुखरसेनाग्रम-
लितेन वज्रप्रास्वादनेका मुख्या निर्द्वितिरानन्दो यस्य स तथोक्तः ॥ अत्र दृष्टान्ता-
लंकारः । लक्षणं सूक्तम् । इत्थं समानानुरागकथनाद्रसाभासत्वं निरस्तम् । तदु-
क्तम्— “योषितो बहुमात्तश्चेद्रसाभासः स उच्यते” । कविनाप्युक्तं मालावि-
कायाम्— “अनानुराक्तं ज्ञानं विप्रमिध्यता समीपगेनापि रतिर्न यां प्रति । प-
रस्परमाक्षिनिगशयोर्वा शरीरनाशोऽपि समानरागयोः” इति ॥

अथ देव्याः प्रगल्भावस्थामाश्रित्य संभोगमाह—

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।

शिक्षितं युवतिर्नैपुणं तया यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

शिष्यतामिति ॥ रहस्येकान्ते निधुवनमुपदिशतीति निधुवनोपदेशिनः सु-
रतविद्यागुरोः ॥ “व्यवायो ग्राह्यधर्मो मेधुनं निधुवनं रतम्” इत्यमरः ॥ शंकरस्य
शिष्यतां प्रपन्नया प्राप्तया तया पार्वत्या ययुवतिर्नैपुणं युवतिर्जनोचितं नैपुणम् । सु-
रतर्काशर्लाभत्यर्थः । शिक्षितमभ्यस्तम् । आचारितमित्यर्थः । तदेव गुरुदक्षिणीकृत-
म् । यथोपदेशकरणादक्षिणासममभूदित्यर्थः ॥ अनेन कृतप्रतिकृतं सूच्यते ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका वेदनाविधुतहस्तपल्लवा ।

शीतलेन निरवापयत्क्षणं मौलिचन्द्रशकलेन झलिनः ॥ १८ ॥

दष्टमिति ॥ आम्बिका पार्वती दष्टासौ सूक्तञ्च तं दष्टमुक्तम् ॥ “पूर्वकात्—”

इत्यादिना समानः ॥ अशरोष्ठं वेदनया विधुतो कम्पितो हस्तपल्लवी पाणिप-
ल्लवी यस्याः सा तथोक्ता सती शीतलेन सूसिनो मालिचन्द्रकलेन क्षणं निर-
वापयत् । शीतलोपचारेण निर्व्यथमकरोदिति विश्वम्भोक्तः ॥ निवातेर्धातोर्णन्ता
त् “ अतही—” इत्यादिना पुगागमः ॥ अत्राशरपीठनात्सुखेऽपि दुःखदुपधा-
रात्कुट्टिमनामानुभाव उक्तः । तदुक्तम्—“ केशाधरादिसंग्रहणे मोदमानाऽपि मा-
नमे दुःखितेव बहिः कुप्येत्तत्कुट्टिमम् ” इति ॥

चुम्बनादलकचूर्णदूषितं शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।

उच्छ्वस्तकमलगन्धये ददौ पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

चुम्बनादिति ॥ अथ शंकरोऽपि चुम्बनाचुम्बनादितोऽलकचूर्णेन दूषितमुपहतं
ललाटजं नयनमुच्छ्वस्तकमलगन्धये विकचारावन्दगन्धधारिणे ॥ “ उपमानाच्च ”
इतीकारः ॥ पार्वत्या वदनगन्धवाहिने । कृत्कारमाकृत्येत्यर्थः । ददौ । रजोनिःसा-
रणार्थं तदाभिमुख्येन स्थापितवानित्यर्थः ॥ एतेन दृष्ट्याः प्रियवशंवदत्वमुक्तम् ।
अथ हरचक्षुष्यलकचूर्णकथनाद्वेद्या उपारभावः सूचितः ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

शैलराजभवने सहोमया माममात्रमवसद्वृषध्वजः ॥ २० ॥

एवमिति ॥ वृषध्वजो हर एवमुक्तरीत्येन्द्रियाणां मुखस्यानुकूलस्य वर्त्मनो
मार्गस्य । स्त्रीमङ्गलस्येत्यर्थः । सेवनात्प्राग्भोगादनुगृहीतमन्मथः पुनरुज्जीवितमदनः
मनः । उमया सह शैलराजभवने हिमवद्देहे माममात्रमवसत् ॥ अन्यन्तर्मयोगे द्वि-
तीया ॥ माममात्रमिति वधूवशीकरणकालकृतिः प्रदर्शिता ॥

तोऽनुमान्य हिमवन्तमात्मभूरात्मजाविरहदुःखपीडितम् ।

तत्र तत्र विजहार संचरन्नप्रमेयगतिना ककुब्धता ॥ २१ ॥

स इति ॥ स आत्मभूः शिव आत्मजाया दुराहर्तुविरहदुःखेन पीडितं हिमवन्त-
मनुमान्यानुमतं कुन्वाप्रमेयगतिनापारिच्छेद्यगतिना ककुब्धता वृषेण संचरन्संचरमा-
णस्तत्र तत्र नानादेशेषु विजहार ॥

मेरुमेत्य मरुदाद्युवाहनः पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कुती ।

हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरामन्वभूत्सुरततत्परः क्षपाम् ॥ २२ ॥

मेरुमिति ॥ मरुदाद्युवाहनः पवनजवनवाहनः पार्वतीस्तनाभ्यां पुरस्कृतः ।
पार्वतीपुरोमतवाक्लिष्ट इत्यर्थः । अन्वर्थादन्येनान्वयः । कुती कुशलो इरो मेरुमे-

स्य हेमपद्मवानां विभङ्गाः सङ्घास्त एव संस्तरस्त्वन्यं यस्यां तां पञ्चोक्तां तेषां रा-
त्रिं सुरततत्परः सुरतासक्तः सन् । अन्वयतु ॥

पद्मनाभवलयार्द्धिताशमनु प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।

मन्दरस्य कटकेषु चावभत्पार्वतीवदनपद्मपदपदः ॥ २३ ॥

पद्मनाभेति ॥ पार्वतीवदनपद्मे पदपदः । प्रियामुत्तरमास्वादलील इत्यर्थः । सः
हरः । पद्मं नार्भयम्य स पद्मनाभो विष्णुः ॥ “अच्छप्रत्यन्वयपूर्वास्तामलोन्नः”
इत्यर्थार्जित योगविभागात्ममामान्नः ॥ तस्य बलैर्वर्द्धिता अमानो येषां तेषु ।
अमृतमथनसमय इति भावः । तथा नवाः प्रत्यक्षा अमृतविप्रुषः मृधाविन्दुन्यासव-
न्तु मन्दरस्य मन्धाचलस्य कटकेषु नितम्बेषु चावभत् ॥ एतेन मन्दरस्थानेकाद्रु-
ताधारत्वान्मनोविनोदकत्वमुक्तम् ॥

रावणध्वनितभीतया तयाकण्ठसक्तमृदुबाहुबन्धनः ।

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुनिर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ॥ २४ ॥

रावणेति ॥ जगद्गुरुः । विश्रवमोऽपत्यं रावणो दशकण्ठः ॥ “तस्यापत्यम्”
इत्यप्रत्ययः । द्वांशविषये विश्रवमशब्दस्य रचनादेशः ॥ रावणस्य ध्वनितान्कैला-
सोत्पादनसमयक्षेत्रेऽङ्गिताङ्गीतया तथा पार्वत्या कण्ठसक्ताभ्यां मृदुबाहुभ्यां बन्धनं
यस्य ॥ तथाभूतः । एकनेत्रत्वादेर्कापिङ्गलः कुबेरस्तस्य गिरौ कैलामे विशदा निर्म-
लाः शशिप्रभाश्चान्द्रिका निर्विवेश कुशुजे ॥ “निर्वेशो भूर्तिभोगयाः” इत्यमरः ॥

तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्धूतचन्दनलतः प्रियाङ्गुमम् ।

आचक्षाम मलयवङ्गकेसरश्चाटुकार इव दक्षिणानिलः ॥ २५ ॥

तस्येति ॥ जातु कटाचिद्धतचन्दनलतः कम्पितपट्टीरशावः ॥ “समे शाखा-
लते” इत्यमरः ॥ सह लवङ्गस्य केसरैः मलयवङ्गकेसरः ॥ “लवङ्गं देवकुमुदम्” इ-
त्यमरः ॥ विशेषणाभ्यां शैत्यमोरभ्ये दर्शने । दक्षिणानिलो मलयमारुतः । चाटु-
कारश्चाटुप्रयोगः । प्रियवाद इति यावत् ॥ भावे यत् ॥ स इव मलयस्थलीषु मलया-
चलप्रदेशेषु रतिः सुरते यस्य तथोक्तस्य । तत्र रममाणस्येत्यर्थः ॥ तस्य शिवस्य
प्रियाङ्गुयं प्रियापाः सुरतश्रममाचक्षाम अहार । यथा लोके महानापि श्रम एकेन प्रि-
यवादेनापैति तद्वदक्षिणमारुतेनाप्यस्य मकलांऽपि सुरतरुमो हत इत्यर्थः ॥

हेमतामरसताडिताप्रिया तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ॥

स्वे व्यगाहृत तरंगिणीमुमा मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ॥ २६ ॥

हेमेति ॥ उषा नौरी हेमतामरसेन कनककमलेन ताडितः प्रियो यथा स्या ।

नेनोत्थितस्य भिषस्य कराम्बुना कराक्षिप्ताम्भसा विनिमीलितेक्षणा बहुलिताक्षी ।
मीनपङ्कचा पुनरुक्ता द्विगुणिता मेखला यस्याः सा तथाभूता सती स्वं तरंगिणीं
व्यगाहत । तत्र तत्र जलकीडाभकरोदिसर्थः ॥

तां पुलोमतनयालकोचितैः पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।

नन्दने चिरमयुग्मलोचनः सस्पृहं सुरवधूभिरीक्षितः ॥ २७ ॥

तामिति ॥ अयुग्मानि लोचनानि यस्य सोऽयुग्मलोचनरूपम्बकः ॥ युग्म-
शब्दो विशेष्यनिघोऽप्यास्ते । “ तांस्मन्युग्मानु संबोधेत् ” “ युग्मान्देवं यथाश-
क्तिं पित्र्ये युग्मांस्तथैव च ” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ नन्दने नन्दनोद्याने पु-
लोमतनया शची ॥ “ पुलोमस्तु शची मुता ” इति हरिवंशे ॥ तस्या अलका-
नामुचितैः पारिजातकुसुमैस्तां प्रसाधयन्नलंकुर्वधूभिः सुरवधूभिः सम्पृष्टभीक्षितः ।
केन वा पुण्येनायं लभ्यत इति मार्भलापदृष्ट इत्यर्थः ॥ अत्र देवस्यानुकूलनायक-
त्वं देव्याः स्वाधीनपतिकान्त्वं चावमेयम् ॥

इत्यभौममनुभूय शंकरः पार्थिवं च वनितासखः सुखम् ।

लोहितायति कदाचिदानपे गन्धमादनगिरिं व्यगाहत ॥ २८ ॥

इतीति ॥ इतीत्यं शंकरो वानतामखः सन । भर्मा भवं भौयम् । न भौममभौमं
द्विव्यं पृथिव्यां भवं पार्थिवं च सुखमनुभूय कदाचिदानपे लोहितायति लोहितवर्णे
भवति । अस्तंगते सवितरीत्यर्थः ॥ “ लोहितादिडाड्यः कथम् ” इति कथ्यन्त्य-
यः ॥ गन्धमादनगिरिं व्यगाहत । पर्वतमृष्टाड्यं निहत इत्यर्थः ॥ उद्रेकाक्रियां प्रति
गिरिः कमेन्वम् । यथाह भाष्यकारः— * * * * *

तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयां नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

दक्षिणेंतरभुजव्यपाश्रयां व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥

तत्रेति ॥ तत्र गन्धमादने काञ्चनविहारः काञ्चनं सौवर्णं तत्र तच्छिलातलं
तदाश्रयो यस्य स भगवाञ्छेगम्यं सायंतनम् । अर्धादर्शनयोग्यम् । भास्करं सूर्य-
म् ॥ “ दिवाविभा— ” इत्यादिना दृश्यतयः ॥ अवलोक्य दक्षिणेंतरभुजः सव्यवा-
हृष्यपाश्रयो यस्यास्नाम् । निजवामभुजमवष्टभ्यां पावष्टाभिन्यर्थः । सह धर्मं चरती-
ति सहधर्मचारिणीं पत्नीं व्याजहार जगाद ॥

पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।

संक्षये जगदिव प्रजेभ्यः संहरत्यहरसावहर्पतिः ॥ ३० ॥

पद्मकान्तिमिति ॥ असावकां पतिरर्पतिः सूर्यः ॥ अहरादीनाम् “ पता-

दिष्टुपनस्तुतम् ” इति रेकादेशः ॥ पञ्चकान्ति पञ्चशोभात् । तृतीयो भागस्त्रिमा-
सः ॥ दृष्टाविवये पुरषार्थत्वं संख्याया इत्युक्तम् ॥ अरुणस्त्रिमासो पयोस्तयोः ।
अरुणोपान्तयोरिति भाग्यलक्षणोक्तिः । तत्र नेत्रयोः संक्रमयेव । तदानीं पञ्चा-
नामविकामाद्येययोस्तु विकासोद्यममुत्पत्ता । संसये प्रलयकाले प्रमेयः प्रजाप-
तिर्जगदिवाहादिबलं संहरति । अन्तं गच्छतीत्यर्थः ॥

मीकरव्यातिकरं मरीचिभिर्दूर्यत्यवनते विवस्वति ।

इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां निर्झरास्तव पिनुर्ब्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥

मीकरेति ॥ विवस्नेजोऽस्याग्नीति विवस्वांस्तस्मिन्विवस्वति भूये मरीचिमः ॥
सहार्थविवसायां तृतीयानप्येव विनापि सहजन्देन तृतीया ॥ मीकरव्यातिकरं पञ्च-
किरणसंपर्कं दूरयति दूरीकरोति स्मति । हे अवनते पार्वति । अमी तव पितृर्भवत्य-
नुहिमवतां निर्झराः प्रवाहाः ॥ “प्रवाहो निर्झरो ग्रः” इत्यमरः ॥ इन्द्रचापं ना-
नावर्णप्रभाममृहन्त्यस्य परिवेषेण परिवेषणेन शून्यतां ब्रजन्ति । अर्काकरणसंपर्ककृ-
तत्वादेन्द्रचापस्य तस्मिन्नुत्पत्त्या निर्वाहिरित्यर्थः ॥

दष्टतामरसकेसरस्यजोः क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।

निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोरल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥

दष्टेति ॥ दष्टमर्धजगं नामगमकेसरं पद्माक्षल्लम् । मुखद्वयेनैकमिति भावः ।
तस्यजन इति तथोक्तयोः क्रन्दतोः कुजतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः । परस्परालोकनार्थं
वक्त्रोक्तव्रीचयोरित्यर्थः । निघ्नयोर्देवानिधनयोः ॥ “अधीनो निघ्न आयत्ते” इत्य-
मरः ॥ चक्रवाकी च चक्रवाकश्च तयोः ॥ “पुमान्निघ्नया” इत्येकशेषः ॥ सरस्य-
ल्पमन्तरं व्यवधानमनल्पतामाधिक्यं गतम् । सरसि विद्युज्यमानयोर्महद्वचवा-
नमभूदित्यर्थः ॥

स्थानमाद्विक्रमपास्य दन्तिनः सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।

आविभातचरणाय गृह्णते वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥ ३३ ॥

स्थानमिति ॥ दन्तिनो गजाः । अत्रि भवमाद्विक्रमम् ॥ “कालाद्वि” ॥ स्वा-
ममपास्य विहाय सल्लकी गजाप्रया काञ्चलता ॥ “सल्लकी स्वाद्विजाप्रया” इति ह-
लायुधः ॥ तस्या विटपभङ्गः पल्लवखण्डैर्वाहितं मुरभितं वारिरुहेषु चट्टाः संमताः षट्-
पदा यस्मिन्सद्वारि अलम्बाविभातं प्रभातमारभ्य यत्करणं तस्मै । सत्पर्याप्तमित्यर्थः ।
गृह्णते उपाददते । गजा हि द्वाक्पयोस्तजलं सकृदेव सार्यं पिबन्तीति वसिष्ठम् ॥

पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना निर्मितं मितकये विवस्वता ।

दीर्घया प्रतिमया सरोम्भसां तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ॥ ३४ ॥

पश्येति ॥ हे मितकये हे मितभाषिणि । एतेन स्वस्य तत्संलापने लील्यं सूचयति । पश्चिमदिगन्तलम्बिना विवस्वता ॥ कर्त्रा ॥ दीर्घया दिगन्तलम्बित्वादायतया प्रतिमया निजप्रतिबिम्बेन ॥ “प्रतिमानं प्रतिबिम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्र-
तिच्छाया । मतिकृतिरर्चा पुंसि प्रतिनिधिरूपमोपमानं स्यात्” इत्यमरः ॥ सरोम्भ-
सां तपनीयविकारस्तापनीयं हिरण्यम् ॥ “तपनीयं ज्ञातकुम्भम्” इत्यमरः ॥
सेतुबन्धनं निर्मितम् ॥ इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ अस्तमयसमये सरःपारावारिणामरुणमायतम-
कप्रतिबिम्बं हिरण्यमसेतुरिव दृश्यत इत्यर्थः । पश्येति वाक्यार्थः कर्म ॥

उत्तरान्ति विनिकीर्य पल्वलं गाढपङ्कमतिबाहितातपाः ।

दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा दष्टभङ्गुरविसाङ्कुरा इव ॥ ३५ ॥

उत्तरन्तीति ॥ दंष्ट्रिणो दंष्ट्रावन्तः ॥ व्रीक्षादिस्वादिनिः ॥ अतएव दष्टा भ-
ङ्गुराः कुटिला विसाङ्कुरा मृणालाङ्कुरा यैस्ते त इव स्थिता वनवराहाणां यूथपाः ॥
“यूथनाथस्तु यूथपः” इत्यमरः ॥ गाढपङ्कमतिपङ्किलं पल्वलमल्पसरः ॥ “विशन्तः
पल्वलं चाल्पसरः” इत्यमरः ॥ विनिकीर्य विलिप्यातिबाहितातपा उत्तरन्ति
पल्वलाभिर्गच्छन्ति ॥

एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो जातरूपरसगौरमण्डलः ।

क्षीयमानमहरत्ययातपं पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ॥ ३६ ॥

एष इति ॥ हे पीवरोरु । एष वृक्षशिखरे वृक्षाग्रे कृतास्पदः कृतस्थितिर्जात-
रूपरसगौरमण्डल जातरूपरसात्काञ्चनद्रव्यदरुणवर्धमण्डलः ॥ “चामीकरं जात-
रूपं महारजतकाञ्चने” इत्यमरः ॥ वर्धमस्यास्तीति बर्हिणो मयूरः ॥ “फलवर्हा-
भ्यामिनज्वक्तव्यः” ॥ क्षीयमानं क्षीयमाणमहरत्ययातपं दिनान्तातपं पिबतीव ।
कथमन्यथा क्षीयमाणत्वमिति भावः ॥

पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।

खं कृतातपजलं विवस्वता भाति किञ्चिदिव शेषवत्सरः ॥ ३७ ॥

पूर्वभागेति ॥ पूर्वभागे प्राचीमूले तिमिरप्रवृत्तिभिर्ध्वान्तप्रसरैरेकतो व्यक्तपङ्क-
स्तुटपङ्कमिव जातं तेषां विवस्वता कृतातप एव जलं यस्य तत्तथोक्तं त्वमाकाशं
किञ्चिदीषण्डेषीड्वास्तीति शेषवत्पुष्कं सर इव भाति ॥

आविशमिरुज्जाङ्गणं मृगैर्मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।

आश्रमाः प्रविशवाग्निधेनवो बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्रयः ॥३८॥

आविशमिरिति ॥ उज्जाङ्गणं पर्णशालाङ्गणमाविशद्भिः । अविशद्विरित्यर्थः ॥ “पर्णशालोदजोऽस्त्रयाम्” इत्यमरः ॥ “उपान्वध्याङ्गसः” इति कर्मत्वम् ॥ मृगैः । तथा मूलानां सेकेन सेचनेन सरसैः सद्रवैर्द्वैषकैश्चोपलक्षिताः ॥ अल्पायै कमलस्य ॥ अविशन्त्यो वनादागच्छन्त्यांऽग्निधेनवोऽग्निहोत्रार्या धेनव उदीरिताग्रयथाश्रमाः श्रियं बिभ्रति ॥

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं सावशेषविवरं कुशेशयम् ।

षट्पदाय वसति ग्रहीष्यते प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ॥३९॥

बद्धकोशमिति ॥ बद्धकोशमपि । मुकुलितमपीत्यर्थः । कुशेशयम् ॥ कर्तुं ॥ “शतपत्रं कुशेशयम्” इत्यमरः ॥ वसति ग्रहीष्यते । स्थितिं करिष्यत इत्यर्थः ॥ “लुटः मद्भा” इति शतृप्रत्ययः ॥ षट्पदाय प्रीतिपूर्वमन्तरमवकाशं दातुमिव क्षणं सावशेषविवरं तिष्ठति ॥

दूरलग्नपरिमेयरदिमना वारुणी दिगरुणेन भानुना ।

भाति केसरवतेव मण्डिता बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ॥ ४० ॥

दूरलग्नेति ॥ वारुणी दिक्प्रतीची दूरं लप्ता अतएव परिमेया अल्पावशिष्टमयस्य तेन तथोक्तेनारुणेन लोहितवर्णेन भानुना केसरवता किञ्चलवता बन्धुजीवं बन्धुजीवककुसुमम् ॥ “बन्धूको बन्धुजीवकः” इत्यमरः ॥ तदेव तिलकं तेन मण्डितालंकृता कन्यकेव भाति ॥

सामभिः सहचराः सहस्रशो स्यन्दनाभ्युदयंगमस्वनैः ।

भानुमाग्निपरिकीर्णतेजसं संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ॥४१॥

सामभिरिति ॥ किरणोष्मपायिनः किरणोष्माणं पिबन्तीति तथोक्ताः । तपाहारा इत्यर्थः । चरन्तीति चराः ॥ पचाद्यच् ॥ सहभृताभराः सहचरा बालसित्यमृतयो महर्षयोऽग्नौ परिकीर्ण तेजो यस्य तत्तथोक्तम् ॥ “अग्निर्वादित्यः सार्यं प्रसवति” इति श्रुतेः ॥ भानुम् ॥ हृदयं गच्छन्तीति हृदयंगमा बहोरमाः ॥ ययैः सुषीति वक्तव्यात्सच् ॥ स्यन्दनाभ्यानां हृदयंगमाः स्वना येषां क्तः सामभिः सामवेदैः सहस्रशः संस्तुवन्ति ॥ “सामवेदेनास्तमये गीयते” इति श्रुतेः ॥

सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः कर्णचामरविषद्वितेक्षणैः ।

अस्तमेति युगमुग्रकेसरैः संनिधाय विवसं महोदधौ ॥ ४२ ॥

स इति ॥ सोऽयं भावुर्दिशत महोदधी संनिवाच । निवाचेत्पर्यः । दिवस-
सादृशनादिवस्तुत्वेसा । आनतशिरोभरैर्गमनावतरभाभ्रकन्धरैरतएव कर्जवाम-
रविषट्ठिवेसगैर्धुगधुप्रकेसरैः कुटिलितस्कन्धरोमभिर्हयैरस्तमेति ॥ “ अस्तस्तु चर-
मक्षमाभूत् ” इत्यमरः ॥

खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

तत्प्रकाशयति यावदुत्थितं मीलनाय खलु तावता व्युत्तम् ॥ ४३ ॥

खमिति ॥ रवौ संस्थितेऽस्तमिते सति खं व्योम प्रमुत्तमिव निःप्रकाशत्वादि-
द्रितमिव । स्थितमित्यर्थः । युज्यते चेतदिन्याह—महनस्तेजस ईदृशी बक्ष्यमाणप्रका-
रा गतिः । स्वभाव इत्यर्थः ॥ तां गतिमेवाह—तदिति ॥ तन्महत्तेज उत्थितं सदा-
वत् । स्थानमिति शेषः । प्रकाशयति । तावताभ्युत्थितं सत् । तन्स्थानादिति शेषः । मी-
लनाय संकोचाय खलु भवति । यत्र स्थाने तेजस्तृप्तिं तत्प्रकाशन इति स्थितिः ।
यतो गच्छति न तत्प्रकाशने । अतः सूर्यापाये खं प्रमुत्तमिवेत्युक्तोत्प्रेक्षायां भा-
वः । अस्यार्थस्य तेजोमानमाभारण्येऽपि महति स्फुटार्थात् महद्गुणं कृतम् ॥

संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्वेन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।

प्राक्तथेयमुदये पुरस्कृता नानुयास्यति कथं तमापदि ॥ ४४ ॥

संध्यपेति ॥ संध्ययाप्यस्तांशखरेऽस्मार्ताद्विश्वे समर्पितं निर्वर्तनं वन्द्यं रवेर्वपुर्व-
नुगतमन्वगामि । अमंयुतं रविमन्वगार्दिति भावः । युक्तं चेतदिन्याह—प्राक्पूर्वद्व-
ये तथा तेन प्रकारेण पुरस्कृताग्रतः कृता । पूजिता चानि गम्यते । प्रातः सूर्योद-
यात्प्राग्मेव संध्यामग इति हि मसिद्धम् । इयं संध्या तं रविमापद्यस्तमस्ये कथं ना-
नुयास्यति । अनुयास्यत्येवेत्यर्थः ॥ संपदमपटोस्तुल्यरूपमेव साधुनार्थमिति भावः ॥

रक्तपीतकपिशः पयोमुचां कोटयः कुटिलकोशि भान्त्यमूः ।

द्रक्ष्यसि त्वमिति सांध्यवेलयो वर्तिकाभिरिव साधुवर्तिताः ४५

रक्तेति ॥ हे कुटिलकोशि ॥ “ स्वाहावापमर्जेनादमंयोगोपधान् ” इति ऋषिः ॥
अमूः दुरोगता रक्ताः पीताः कपिशश्च रक्तपीतकपिशः । नानावर्णा इत्यर्थः ॥
चार्ये इन्द्रः । न तु “ वर्जो वर्जेन ” इति तत्पुरुषः सायानाधिकरण्याच्चात् ॥
पयोमुचां कोटयोऽश्वयः ॥ “ स्यात्कोटिरश्वी चापाग्रे मंस्वाभेदमकर्षयोः ” इति
विष्णुः ॥ त्वं द्रक्ष्यसीति हेतोरनवा सांध्यवेलया । सांध्यवेत्यर्थः ॥ “ त्वमिवेलया ”
इति कश्चित्पाठः ॥ वर्तिकाभिश्चिन्नचक्रकारिभः साधुवर्तिताः, इत्यादिवाच्यं भान्ति ॥

सिंहकेसरसटासु भूभृता पङ्कवप्रसविषु कुम्भेषु च ।

पद्म धातुशिखरेषु चात्मना संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ॥४६॥

सिंहेति ॥ सिंहानां केसरानि स्कन्धरोषाणि तान्येव सटा जटास्तासु ॥ “सटा जटा केसरयोः” इति विश्वः ॥ अथवा मटाशब्देन समूहो लक्ष्यतेऽन्यथा पौनरुक्त्यात् ॥ पङ्कवप्रसविषु पङ्कवमत्सु कुम्भेषु च तथा धातुशिखरेषु च भूभृतास्ताद्रिणात्मना स्वयमेव संविभक्तमिव स्थितं मध्यायां यवं माध्यमातपं यस्य तथा पश्य ॥ आरुण्यमरुणद्रव्येषु सूर्यिष्ठमुपलभ्यत इति भावः ॥

पार्थिगमुक्तवमुधास्तपस्विनः पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रियाः ।

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥४७॥

पार्ष्णीति ॥ पार्ष्णयो युष्काधोभागास्तैर्मुक्तवमुधास्तपस्वभूतलाः । पादार्वास्थिता इत्यर्थः ॥ “गोशृङ्गमात्रमुदृत्य मुक्तपार्ष्णिः क्षिपेज्जलम्” इति स्मरणात् ॥ पावनैरम्बुभी रचिताञ्जलिक्रियाः । विविताध्ययमेवा इत्यर्थः ॥ त्रिभिर्विदः । शास्त्रज्ञा इत्यर्थः । अमी तर्पास्विन आदृता आदरवन्तः । श्रद्धधाना इत्यर्थः ॥ कर्तारक्तः ॥ अभिसंध्यं मध्यामभि ॥ “लक्षणेनाभिप्रती आभियुक्त्ये” इत्यन्यथीभावः ॥ शुद्धये शुद्धयर्थं ब्रह्म गायत्रीं गूढमुपांशु गृणन्ति जपन्ति । “प्रस्थगा तारकोदयात्” इति स्मरणात् ॥

तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।

त्वां विनोदविपुणः सखीजनो वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥४८॥

तदिति ॥ तत्तस्मात्कारणान्मामपि प्रस्तुताय नियमाय प्रकृतसंध्याविधये मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि । हे वल्गुवादिनि ममृभार्षणि । विनोदनिपुणः कालासेपचतुरः सखीजनस्त्वां विनोदयिष्यति ॥ विनोदशब्दात्तत्करोतीति णिच् ॥

निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।

शैलराजतनया समीपगामाललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥

निर्विभुज्येति ॥ ततो भर्तुर्वाचि वचनेऽवधीरणापरावणापरा शैलराजतनया पार्वती । छावतेऽनेनेति छदः ॥ “सुंति संज्ञायां यः प्रावेण” इति ध्रुत्वयः ॥ दशनच्छदं निर्विभुज्य कुटिलीकृत्य समीपमां विजयं विजयाक्यां सखीमहेशुद्धं निर्विधियमाललाप । य तु रोषाद्गर्ह्युपांशं ददातिस्त्वयः ॥

ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोषितं मन्त्रपूर्वमनुतस्त्रिष्वधिविधिम् ।

पार्वतीमवचनामसूयया प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥

ईश्वर इति ॥ ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोषितं सायंकालोषितं विधि संध्याव-
न्दनकृत्यं मन्त्रपूर्वमनुतस्त्रिष्वधिविधाननुष्ठितवान् ॥ तिसृतेः कथमत्ययः ॥ असूयया सं-
ध्यावन्दनजनितसूययावचनामभाषणां पार्वती पुनः प्रत्युपेत्य सस्मितमाह ॥

मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने संध्याया प्रणमितोऽस्मि नान्यथा ।

किं न वेत्ति सहधर्मचारिणं चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥

मुञ्चेति ॥ हे अनिमित्तकोपनेऽकारणकोर्पात्रे ॥ नन्यादिन्वात्कर्त्तरि व्युः ॥
कोपं मानं मुञ्च । संध्याया प्रणमितोऽस्मि प्रणायं कारितोऽस्मि । अन्यथा प्रकारा-
न्तरं न । धर्माभिसेधायिनं मां कामाभिसेधायिनं मां मन्यस्वेऽप्यर्थः । आत्मनस्त्वय
मह धर्मं चरतीति सहधर्मचारिणं मां चक्रवाकेन समवृत्तिं तुल्यव्यवहारं न वेत्ति
किम् । अनन्यसंज्ञिनं वेत्त्येवेत्यर्थः ॥

प्रणामकारणमाह—

निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

सेयमस्तमुदयं च सेव्यते तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥

निर्मितेष्विति ॥ हे सुतनु सुमात्र । पूर्वं स्वयं भवतीति स्वयंभुवतुरात्मनः ॥
“भुवः संज्ञान्तरयोः” इति किञ्च । मयुरव्यसकादिन्वात्ममासः ॥ तेन पितृपु-
त्रिपुत्रात्तादिषु निर्मितेषु मन्त्रु या तनुरुज्झिता सेयं तनुरस्ममस्ममयकाल उदयमु-
दयकाले ॥ अध्यययेत्तम् ॥ सेव्यते पूज्यते च । संध्याकूपेणोति शेषः । हे मानिनि ।
आवसृज्यकारिणीति भावः । तेन ब्रह्मतन्त्रत्वेन हेतुना ममाथ संध्यायां गौरवमा-
दरः । तदेतदुक्तं भाविष्यपुराणे— “पितामहः पितृन्पुत्रा भूतिं तामुत्समर्ज इ ।
मातः सायं समामल संध्यारूपेण पूज्यते ॥ एतां संध्यां यतात्मानो ये तु दीर्घाश्च-
पासते । दीर्घायुषो भाविष्यन्ति नीरुजः पाण्डुनन्दन ” इति ॥

इत्थं देव्याः कोपमपनीय धातुसंध्यादिवर्णनं करोति—

तामिमां तिमिरवृत्तिपीडितां भूमिलग्रमिव संप्रति स्थिताम् ।

एकतस्तटतमालमालिनीं पश्य धातुरसनिभ्रगामिव ॥ ५३ ॥

तामिति ॥ संप्रति तिमिरवृत्तिपीडितां तपोहृत्पुष्परुद्रावतएव पूर्वा सप्रविष-
क्षितां तामिमां संध्यामेकत एकत्र तटतमालमालिनीं तीरतमालकवृक्षमिव ॥
वीजप्रतिष्ठापिणिः ॥ धातुरसनिभ्रगं धातुरसनिभ्रगं वक्ष्ये ॥

सांध्यमस्तमितशेषमातृषं रक्तलेखमपरा विभर्ति विह ।

संपरायवसुधा सङ्गोणितं मण्डलाग्रमिव तिर्यगुत्थितम् ॥ ५३ ॥

सांध्यमिति ॥ अपरा दिक्प्रतीची ॥ अस्तमिति यकारान्तमव्ययम् । वसे-
वशब्देन समासः ॥ अस्तमितशेषमस्तंगतावशिष्टमतपश्च रक्ता रेखाकृतिर्यस्य स
संध्यायां यवं सांध्यमातृषं संपरायवसुधा युद्धश्रमिः ॥ “ समरे संपरायः स्वात् ”
इति विश्वः ॥ तिर्यगुत्थितं तिर्यक्प्रकृतं सङ्गोणितं मण्डलाग्रं कृपाश्रमिष विभ-
र्ति ॥ “ कौश्लेयको मण्डलाग्रः करवालः कृपाश्रवत् ” इत्यमरः ॥

यामिनीदिवससंधिसंभवे तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।

एतदन्धतमसं निर्गलं दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

यामिनीनि ॥ यामिनीदिवसयोः संधिः संध्या तत्र संभवे तेजसि संध्यारागे
सुमेरुणा व्यवहितं सति हे दीर्घनयने एतदन्धतमसम् ॥ “ अथमन्धेभ्यस्तमसः ”
इति समासान्तः ॥ दिक्षु निर्गलं विजृम्भते ॥

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।

लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो गर्भवास इव वर्तते निशि ॥ ५६ ॥

नेति ॥ ऊर्ध्वमुपरीक्षणगतिर्नोर्ध्वमसारो नास्ति । अधोऽपि च न । अभितः
पार्श्वयोश्च न । पुरतोऽपि च न । पृष्ठतः पश्चादापि न । ईक्षणगतिर्नार्त्तन सर्वत्र संब-
ध्यते । तथाप्येष लोको निशि तिमिरमेवोल्बं जरायुः “ गर्भोशयो जरायुः स्वा-
त् ” इत्यमरः ॥ तेन वेष्टितः आवृतः सन् । गर्भ एव नासौ वर्ततस्तत्र गर्भवासो
वर्तते । इवेत्युत्प्रेक्षा ॥

शुद्धमाविलमवस्थितं चलं वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।

सर्वमेव तमसा समीकृतं धिक्प्रहृत्त्वमसतां हतान्तरम् ॥ ५७ ॥

शुद्धमिति ॥ शुद्धं स्वच्छमाविलं मलिनमवस्थितं स्थावरं चलं जंगमं वक्रं
कुटिलमृजोर्भाव आर्जवं तदेव गुणस्तेनान्वितं च यद्वस्तुजातम् । तदिति यत्तदोर्नि-
त्यसंबन्धाद्भवति । तत्सर्वमेव तमसा समीकृतं दुर्लभ्यविशेषं कृतम् । तर्थाह । ह-
तमन्तरं विशेषो येन तदन्तरमसतामसाधूनां महत्त्वं हृदि धिक् ॥ धिक्प्रहृ-
द्योगाद्वितीया ॥ समत्वेन परमातिविशेषतिरस्करणमसतां स्वभाव इति सुप्रसिद्धम् ।
तमसोऽपि तथा महत्त्वं धिगित्यर्थः ॥

नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।

पुण्डरीकमुत्ति पूर्वदिक्षुत्वं कैतवैरिव रजोभिरावृतम् ॥ ५८ ॥

रुन्निमि ॥ यन्मात्रो विविधेष्टयः ॥ “यन्मात्रं विविधेष्टयः” इत्यमरः ॥
“सुबजोर्ध्वनिः” इति कृनिष्पत्ययः ॥ तेषां पतिः मियः । इक्ष्मपूर्वमासादियाम-
प्रतिष्ठेष्टुत्वादिति भावः । शर्वरस्य शर्वर्षा भवस्य तमसो निविद्यये निरासाय
नूनमुन्नमत्युदेति । कुतः । हे पुण्डरीकमुखि । पूर्वस्या दिशो मुखं पुरोभागः पूर्वदि-
क्षुत्वं केतव्या इमानि कैतकानि तै रजोभिः परागैराहृतमिव । दृश्यत इति शेषः ।
अतो नूनमुदेति चन्द्र इति संबन्धः ॥

मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा लक्ष्यते शशभृता सतारका ।

त्वं मया प्रियसखीसमागता श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ॥ ५९ ॥

मन्दरेति ॥ सतारका निशा मन्दरान्तरितमूर्तिना मन्दराद्रिभ्यवहितमण्डले-
न शशभृता चन्द्रेण पृष्ठतः पश्चाद्भागं वचनानि श्रोष्यता । श्रोतुं क्षितेनेत्यर्थः ।
मया प्रियसखीसमागता प्रियसखीभिराहृता त्वमिव लक्ष्यते ॥

रुद्धनिर्गमनमा दिनक्षयात्पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

एतदुद्गिरति रात्रिचोदिता दिग्रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥

रुद्धेति ॥ दिक्पूर्वदिक् । नायिका ध्वन्यते । आ दिनक्षयादा मायं रुद्धं
निर्गमनं निःसरणं यस्य तत्तथोक्तम् । अन्यत्र बहिरशर्काशतमित्यर्थः । तनुच-
न्द्रिकास्मितमिव तनुचन्द्रिकास्मितं पूर्वदृष्टं यस्मात्तत्तथोक्तम् । एतच्चन्द्रमण्डलं नर्म-
रहस्यं गोप्यार्यमिव रात्रिचोदिता । रात्र्या मन्त्र्येव मेदिना मनीन्यर्थः । उद्गिरति
प्रकाशयति । यथा काचिदा मायं मनीष्वनी गृहीतयाभिलषं प्रदोषे सख्या यत्नं
गृहीति निर्बन्धान्पृष्टा मनी प्रकटयति तद्वादित्यर्थः ॥

पश्य पक्कफलिनीफलत्विषा विम्बलाद्रिष्ठतवियत्सरोम्भसा ।

विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना चक्रवाकमिथुनं विदम्ब्यते ॥ ६१ ॥

पश्येति ॥ पक्कफलिनीफलत्विषादयरागाद्रिम्बाभ्यां प्रतिविम्बाभ्यां ला-
भ्यते चिह्निते वियत्सरोम्भस्य येन तथोक्तेन हिमांशुना विप्रकृष्टं विवरमन्तरालं
यस्य तत्तथोक्तम् । अतिदूरस्थमित्यर्थः । चक्रवाकमिथुनं विदम्ब्यतेऽनुक्रियते प-
श्य । रात्रौ वियति सरोजले चेन्दोर्विम्बप्रतिविम्बी विरहादूर्वातिनी चक्रवाकाविष-
दृश्येते इत्यर्थः ॥

शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः कर्णपूररचनाकृते तत्र ।

अन्नलम्बनबलुचिकोमलाहलेषुममनस्तप्तुदैः कराः ॥ ६२ ॥

शक्यमिति ॥ नवीदयाः सद्य उत्पादिता अत्रमलम्बवद्विचिकीर्णान् अकठोर-
यवाङ्गसुकुमारा जोषधिपनेरिन्दोः करास्तव कर्णपूररचनाकृते कर्णावतंसनिर्वाण-
क्रियायै ॥ संपदादित्वाद्भावे किप् ॥ अत्रनस्ससंपुटेर्नस्त्राग्रमंभेदैश्छेत्तुं शक्यम् ।
शक्या इत्यर्थः ॥ “शकिसदोश्च” इति कर्मणि यत्प्रत्ययः ॥ शक्यमिति विपरी-
तलिङ्गवचनस्यापि सामान्योपक्रमात्कर्माभिधायकत्वम् । पश्चात्कर्मविशेषाकाङ्क्षायां
करा इति निर्देशो न विरुध्यते । यथाह वामनः—“शक्यमिति रूपं लिङ्गवचनस्या-
पि सामान्योपक्रमत्वादिति । अत्र प्रमाणम्—शक्यं भ्रमांसेनापि क्षुत्प्रतिहन्तुमि-
ति भाष्यकारप्रयोगः” इति ॥

अङ्गुलिभिरिव केशसंख्यं संनिगृह्यं तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुमलीकृतसरोजलोचनं चुम्बतीव रजनीमुखं शङ्गी ॥ ६३ ॥

अङ्गुलीभिरिति ॥ शङ्गी चन्द्रमाः । नायकस्तु प्रतीयते । अङ्गुलीभिः केश-
संख्यामिव मरीचिभिस्तिमिरं संनिगृह्य गृहीत्वा ॥ सरोजे लोचने इवेत्युपमितसमा-
सोऽङ्गुलीभिरिवेत्पुष्पमायास्तत्मापकत्वात् ॥ कुङ्कुमलीकृते सरोजलोचने यस्य तच्च
योक्तं रजन्या मुखं प्रारम्भः । वदनं चेत गम्यते । चुम्बतीव । अप्रार्थपरपनि-
शयोक्तिरलंकार उत्प्रेक्षांकरश्चेति ॥

पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिर्ज्ञातिमिरं नभस्तलम् ।

लक्ष्यते द्विरदभोगदूषितं सप्रसीददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥

पश्येति ॥ हे पार्वति । नवेन्दुरश्मिभिः सामिभिर्ज्ञातिमिरं नभस्तलम् न-
भस्तलं द्विरदभोगदूषितं गजक्रीडाकलुषितं संप्रसीददत्तमादं गच्छन्मानसं मानमा-
लयं सर इव लक्ष्यते पश्य ॥

रक्तभावमपहाय चन्द्रमा जात एष परिशुद्धमण्डलः ।

विक्रिया न खलु कालदोषजा निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥

रक्तभाषमिति ॥ एष चन्द्रमा रक्तभावं रक्तत्वष्टुदयरागमपहाय परिशुद्ध-
मण्डलः शुभ्रविम्बो निष्कण्टको जातः । तथाहि । निर्मलप्रकृतिषु स्वच्छभावेषु शुद्धस-
चिवसंपन्नेषु च कालदोषेण जाता कालदोषजा विक्रिया विकाराः स्थिरोदया स्वाधि-
नी न भवति खलु । चन्द्रोऽपि स्वभावाविर्भल इति । यथा कश्चिद्भावा कुतश्चिन्मि-
त्ताद्विरक्तमण्डलः पश्चात्प्रतिकृतशुद्धया स्वस्वमण्डलो भवति तद्वदिति भावः ॥ त-
त्र प्रथमार्धे समासोक्तिरलंकारस्तत्प्राप्तिसंज्ञायास्तद्विभागेन संकरः ॥

उन्नतेषु दक्षिणः प्रभा स्थिता निजसंश्रयपरं निशतलम् ।

नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता वेधसैव गुणदोषयोगतिः ॥ ६६ ॥

उन्नतेष्विति ॥ शशिनः प्रभा चन्द्रकोमलेष्वद्विन्दुद्वयेषु स्थिता । निशा-
नयस्तु निजसंश्रयपरं गतादिनीचस्थानप्रवणम् । तथाहि । वेधमा गुणदोषयोरा-
न्यमदृशी स्वभावाद्गुणा गतिः प्रवृत्तिः प्रकल्पितैव ननु । तेजस्येन उन्नयमिति
मतिनास्तु नीचन्तीति भावः ॥

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्चन्द्रकान्तजलविन्दुभिर्गिरिः ।

मेखलातरुषु निद्रितानमून्बोधयत्यसमये शिवविन्दनः ॥ ६७ ॥

चन्द्रपादेति ॥ गिरिर्गिरिमात्रश्चन्द्रपादोऽर्द्धचन्द्रादिकरणैर्जनितप्रवृत्तिभिर्जनितप्रवर्त-
नश्चन्द्रकान्तमणीनां जलविन्दुभिः ॥ कर्णः ॥ मेखलातरुषु निद्रितान्मृगानिद्रा-
न ॥ तारकादित्वादित्य ॥ अमृद्विश्वविन्दनं यथुगनयमयेऽकाले बोधयति ।
इन्द्राकरणमेषकादुपगच्छन्द्रमाणस्पन्देष्वधोवृक्षेभ्यः शिवविन्दनो हृष्टभयाज्जात्र-
नीत्यर्थः । शिखण्डिग्रहणमितरशकुन्तानां कुलार्त्तानलयन्वादिनि भावः ॥

कल्पवृक्षशिवरेषु संप्रति प्रस्फुरद्भिरविकल्पमुन्दरि ।

हार्यष्टिगणनामिवांशुभिः कर्तुमुद्यतकुतूहलः शशी ॥ ६८ ॥

कल्पवृक्षेति ॥ हे आर्वकल्पेनाविवादेन मुन्दरि अविकल्पमुन्दरि । शशी सं-
प्रति कल्पवृक्षाणां शिवरेष्वग्रेषु प्रस्फुराद्भिरंशुभिः । कर्मभ्यानीर्षिर्गति भावः । हा-
र्यष्टिगणनां कल्पनरुलम्बिहार्यपरिगणनां कर्तुमुद्यतकुतूहल इत्येवमकौतुकः कि-
म् । इत्युत्प्रेसा ॥

उन्नतावनतभागवत्तया चन्द्रिका मतिमिरा गिरेरियम् ।

भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता भानि भूतिरिव मलदन्तिनः ॥ ६९ ॥

उन्नतेति ॥ गिरेरुन्नतावनतभागवत्तया निम्नोन्नतप्रदेशवत्त्वेन हेतुना मतिमि-
रा तिमिरमिश्रा । समोन्नतेषु तमोऽनवकाशादिति भावः । इयं चन्द्रिका बहु-
विधाभिर्भक्तिभि रचनाभिरर्पिता विन्यस्ता मलदन्तिनां भूतिर्बिमलमिवामानि ॥
“ भूतिर्मातृशृङ्गारे ” इति विश्वः ॥ तत्र भक्तिमहितानि मलाद्राम्येव तिमिरया-
मोपयानमित्यनुमपेयम् ॥

एतदुच्छ्रितपीतमैन्दवं तोदुमक्षममिव प्रभारतम् ।

लुक्पदव्यवहिराकमजसा भिद्यते ह्रमुदमा निबन्धनात् ॥ ७० ॥

एतदिति ॥ एतत्कुमुदं कैरवम् ॥ कर्तुं ॥ उच्छ्वसितेन पीतहृत्पुष्पित-
पीतम् । अतितृष्णयोच्छ्वस्योच्छ्वस्य पीतमित्यर्थः । इन्दोरिदमेवम् । अथा चन्द्रिका
सैव रम्यो द्रव्यम् सोऽनुमत्तममिवाक्षसा मृत्पदपद्विराजं प्रवर्तितमृत्तनादं यथा तथा
निबन्धनादा वृत्तादिघने विकसति ॥ कर्मकर्तरि लट् ॥ यथा लोके कस्यचिद-
तिपानाभिः महान्मन उर्ध्वः क्रोशत उद्वं भिघने तथेतदिति भावः ॥

पश्य कल्पतरुलम्बि शुद्धया ज्योत्स्नया जनितरूपसंज्ञायम् ।

मारुते चलति चण्डि केवलं व्यज्यते विपरिवृत्तमशुकम् ॥ ७१ ॥

पश्येति ॥ शुद्धया ज्योत्स्नया जनिता रूपसंज्ञया अंशुकं ज्योत्स्ना वेति
स्वरूपसंज्ञा यस्य तत्तथांशं कल्पतरुलम्ब्यंशुकं हे चण्डि असन्तकोपने ॥ गौरा
दिन्याहर्होष ॥ केवलं मारुते चलति सति विपरिवृत्तं चलं सद्व्यज्यते पश्य ।
ज्योत्स्नागम्यतायन्वाक्ष रूपानां विविच्यते परंतु क्रिययन्त्यर्थः ॥

शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरधः शारिणां पतितपुष्पपेशलैः ।

पत्रजर्जराडाप्रभालवैरेभिरुन्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥

शक्यमिति ॥ अङ्गुलिभिरुद्धृतैरुद्धृतैः शारिणामधः पतितपुष्पपेशलैः
कोमलैः । तथा भ्रमर्करान्यर्थः । एभिः पत्रजर्जरा शकलिता शशिप्रभा चन्द्र-
का तस्या लवः खण्डः । तत्तत्तल्लेषु पञ्चान्तराललक्ष्यज्योत्स्नामण्डलैरित्यर्थः । त-
वालकानुन्कचयितुं वदुम् ॥ “ कच दीप्तिवन्धनयोः ” इति धातोस्तुमुन्मन्थः ॥
शक्यम् । शक्या इत्यर्थः । शक्यमिति लिङ्गवचनस्य सामान्योपक्रमादित्याद्यनु-
पदसंवाक्यम् ॥

एष चारुमुखि योगतारया युज्यते तरलबिम्बया शशी ।

साध्वसावुपगतप्रकम्पया कन्ययेप नवदीक्षया वरः ॥ ७३ ॥

एष इति ॥ हे चारुमुखि हे उज्ज्वलानने ॥ “ साक्षाद्योपसर्जनादसंयोगो-
पधान् ” इति ङीष् ॥ एष शशी तरलबिम्बया स्फुरन्मण्डलया योगतारया । म-
न्यहं यथा युज्यते सा योगतारा । निखनक्षत्रेणेत्यर्थः । साध्वसावसंगममयावुपगत-
प्रकम्पया वेपथुमत्या नवदीक्षया नवोद्गाहया कन्यया वरो बोदेव युज्यते संगच्छ-
ते ॥ युजेर्देवादिकत्वात्कर्तरि लट् ॥

पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोरुल्लसत्प्रतिकृतिप्रदीप्तयोः ।

रोहतीव तव गण्डलेखयोभन्द्रबिम्बनिहिताक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥

पाकेति ॥ हे चन्द्रविम्बनिहिताभि चन्द्रविम्बनिहिरेकमे । पाकभिषः पाक
विकसितो यः शरकाण्डस्तद्वह्नीरयोः मितयोः ॥ “ अवदातः मितो गीरा ” इत्य-
मरः ॥ चक्षुसन्त्या प्रतिष्ठुस्या चन्द्रिकाप्रतिबिम्बेन प्रदीप्तयोः मोऽञ्जलयोस्तय गन्ध-
लेखयोश्चन्द्रिका रोहतीव । गण्डस्त्वप्रतिबिम्बसंकमणमृष्टिता चन्द्रिका तयोरेव
प्रकृतेति मनीषत इत्यर्थः ॥

अत्रान्तरे कांचिद्वलोकयाह—

लोहितार्कमणिभाजनार्पितं कल्पवृक्षमधु विभ्रती स्वयम् ।

त्वामिधं स्थितिमतीमुपस्थिता गन्धमादनवनाधिदेवता ॥७५॥

लोहितेति ॥ लोहितेऽरुणेऽकेयणिभाजने सूर्यकान्तपात्रेऽर्पितं कल्पवृक्षमधु क-
ल्पतरुप्रसृतं मयं स्वयं विभ्रती गन्धमादनवनाधिदेवता स्थितिमतीमवस्थानवतीम् ।
इह स्वने तिष्ठन्तीमित्यर्थः । त्वामिधं प्रत्यक्षोपस्थिता माता । सृष्टागतां त्वां मे
भावयितुमागच्छेत्त्यर्थः ॥

आर्द्रकेसरमुगन्धि ते मुखं रक्तमेव नयनं स्वभावतः ।

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं कं विलासिनि मधुः कर्मिष्यति ॥७६॥

आर्द्रेति ॥ हे पार्वति । इदं ते स्वभावन आर्द्रकेसरमुगन्धि मय्येकेसरमुगन्धि-
“गन्धस्येत्—” इत्यादिनेकाः ॥ मुखम् । रक्तमेव नयनम् । हे विलासिनि विलसन्शी-
ले । अत्र त्वन्मुखे लब्धवसतिर्लेब्धानुपरोक्षो मधुर्मयं कं गुणान्तरं गुणविशेषं कर्मि-
ष्यति । न कर्मिष्यदित्यर्थः । केसरमोगन्ध्यादिगुणानां स्वमुखं स्वभावामिदं स्वान्म-
धुनः फलं न पश्यामीत्यर्थः ॥ “ अर्थयोः पुंसि च ” इति पुल्लिङ्गत्वम् । यदा-
हुः— “ यकरन्दस्य मयस्य मांसिकस्य च वाचकः । अर्थोर्चादिगणं पाशान्पुन-
पुंसकयोर्धुः ” इति ॥

मान्यभक्तिरथवा सखीजनः सेव्यतामिदमनङ्गदीपकम् ।

इत्युदारमभिधाय शंकरस्तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥७७॥

मान्यभक्तिरिति ॥ अथवा सखीजनो मान्या भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । स-
खीजनः स्वीकार्य इत्यर्थः । ततोऽनङ्गदीपकमिदं बध्यमाणं पानं सेव्यतामन्युदारं
चतुरमभिधाय शंकरस्तामम्बिकां पीयत इति पानं मद्यमपाययत पाययाधाय ॥
पिबतेर्णन्ताङ्गुकि तद् ॥ पिबतेः प्रत्यवसानार्थोदाणि कर्तुः कर्मत्वम् । पिबतेर्निम-
रणार्थत्वेऽपि “ न पादस्य— ” इति परस्मैपदमतिषेधः ॥ ननु मान्यभक्तिरन्य-
ङ्गकं इवज्ञातः । “ अजियादिषु ” इति निषेधाङ्गुकिशब्दस्य भियादिपाठार्थः ।

य दोषो नपुंसकपूर्वपदत्वात् । यथाह वृत्तिकारः— “ दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्री-
पूर्वपदस्याविर्वाधतत्वात्स्मिद्धम् ” इति । भोजराजस्तु— “ भज्यत इति कर्ममा-
धनस्यैव प्रियादिपाठतया दृढभक्तिरिति न तु भजनं भक्तिरिति यावसाधनस्य ।
अतोऽत्र स्त्रीपूर्वपदत्वंऽपि न दोषः ” इत्याह ॥

पार्वती तदुपयोगमंभवां विक्रियामपि तर्तां मनोहराम् ।

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता नम्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥

पार्वतीति ॥ [अस्य श्लोकस्य व्याख्या नोपलब्धा] ॥

तत्क्षणं विपरिवर्तितहियोर्नेप्यतोः शयनमिद्वरागयोः ।

सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

तदिति ॥ सुवदना पार्वती तत्क्षणं तथैव विपरिवर्तितहयोर्निर्वर्तितलज्जयोः
शयने तत्पं नेप्यतोः प्रार्थयन्त्यनोरन्धं प्रवृद्धो रागोऽनुराग आरुण्यं च ययो-
रिद्वरागयोः शूलिनः प्रियतमस्य मदस्य चान्न द्वयोर्वशं वर्तत इति वशवर्तिन्य-
पीना बभूव ॥

मदपारवश्यं तावदाह—

घूर्णमाननयनं स्वलत्कथं स्वेदविन्दुमदकारणस्मितम् ।

आननेन न तु तावदीश्वरश्चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥

घूर्णमानेति ॥ ईश्वरो घूर्णमाननयने आम्गक्षेत्रं स्वलत्कथं स्वलद्वचनं स्वे-
दविन्दुमन्स्वेदयुक्तमकारणस्मितमाकस्मिकहामयुक्तमुमामुखं तावत् । आ तृष्णा-
पगर्भाभिनयः । आननेन मुखेन न पपौ । न चुचुम्बेत्यर्थः । विन्दुं चिरं चक्षुषा प-
पौ । तृष्णायाश्चाक्षीर्दित्यर्थः । तस्या मदपारवश्यं दृष्ट्वा मुदं तावदन्वभूदित्यर्थः ॥

संप्रति प्रियवशंवदन्त्वमाह—

तां विलम्बितपनीयमेखलामुद्वहअधनभारदुर्वहाम् ।

ध्यानसंभृतिविभूतिसंभृतं प्राविशन्मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥

तामिति ॥ हरो विलम्बितपनीयमेखलां विसर्गमहेमरमनां जघनभारेण दुर्वहां
तां पार्वतीमुद्वहन्ध्यानसंभृतया संकल्पमात्रमिदया विभूत्या भोगमाधनेन संभृतं
संपूर्णं मणिशिलागृहं प्राविशत् । रिरंसुति मावः ॥

तत्र हंसधवलोज्जरच्छदं जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।

अध्यशेत शयनं प्रियासखः शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥

तत्रेति ॥ तत्र मणिमवने हंसवद्धवल उत्तरच्छदः मच्छदपटो यस्य तत्तयोक्तं
जाडपीपुलिनमिव चारुदर्शनं शयनं शय्यां रोहिणीपतिश्चन्द्रः सरदि भवं सार-
दमभ्रं मेघमिव । सरद्ग्रहणं धावल्पार्यम् । मियामखः सन् । मियया सहोत्पथः ।
अध्यशेत शयितवान् ॥ “ आशशीहस्थामां कर्म ” इति कर्मत्वम् ॥ रोहिणीग्रह-
णसामर्थ्यादिन्दोरप्यभ्रारोहणे रोहिणीसाहित्यमनुसंधेयम् ॥

क्लिष्टचन्द्रमदयैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।

तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं पार्वतीरतमभूदनृमये ॥ ८३ ॥

क्लिष्टेति ॥ अदर्यैर्निर्यैः कचग्रहैः केशकर्पणैः क्लिष्टचन्द्रं पीडितहरचन्द्रमुत्पथमु-
न्मर्यादमपिता नखा यस्मिन्तन्मत्सरमन्योन्यविजगीषापृवकं छिदुराः स्वयमेव
छिद्यमाना मेखलागुणा यस्मिन्तत्तथोक्तम् । “ विंदाभिर्दछिदः कुम्भ ” इति
कुरचमन्थयः । “ कर्मकर्तारि ” इति कारिका ॥ पार्वतीरतं तस्येश्वरस्याहमयेऽभूत् ।
तस्यै नाभूदिति भावः ॥

केवलं प्रियतमादयालुना ज्योतिषामवननाम् पङ्क्तिषु ।

तेन तैत्परिगृहीतवक्षसा नेत्रमीलमकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥

केवलमिति ॥ प्रियतमादयालुना केवलम् । प्रियतमायां दयधैव तस्येश्वरस्य
मौकुमार्यादनवरतं सुरताम्राहण्यन्यात् । ननु स्वयं तुभ्यम्यर्थः । तन्पागृहीतवक्षसा
तया पार्वत्याश्चष्टवक्षसा तेनेश्वरेण ज्योतिषां नक्षत्राणां पङ्क्तिष्ववननासु मनीषु ।
पञ्चमायामन्यर्थः । नेत्रमीलमकुतूहलं कृतम् । निद्रा स्वीकृत्यर्थः ॥

स व्यबुध्यङ्ग बुधस्तवाचितः शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।

मूर्च्छनापरिगृहीतकेशिकैः किंनरैरुपमि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥

स इति ॥ बुधस्तवाचितो विद्वत्सोबाहः स हर उपास्य गृभान् । स्वगणाया-
रोहकमां मूर्च्छना ॥ “ क्रमयुक्ताः स्वगणस्तत्र मूर्च्छना परिकीर्तिता ” इति भक्तः ॥
तथा मूर्च्छनया परिगृहीतकेशिकैः स्वीकृतगर्वाविशेषैः किंनरैर्गीतमङ्गलः सन् ।
शातकुम्भकमलाकरैः समं कनकपद्माकरैः सह ॥ “ तपनीयं शातकुम्भं गात्रेयं भर्म
कर्तुरम् ” इत्यमरः ॥ व्यबुध्यत विबुद्धवान् ॥ बुध्यतेर्दवादिकान्तर्गतं लङ् ॥ अत्र बु-
ध्यतेर्जागरविकासयोर्बोधयोः श्लेषार्नामत्तकाभेदाध्यवसायमूला सहोक्तिरलंकारः ॥

तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ दंपती रचितमानसोर्मयः ।

प्रभवेदनिपुणाः सिषेविरे गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥

नारिभित्ति ॥ शिथिलमोपगृह्णती शिथिलितालिङ्गनी । जाया च पवित्रा दंप-
ती ॥ जायाशब्दस्य दंभावो निर्यातितः ॥ तौ शिवा रचितमानसोर्बेयः । मानसे स-
रसि रचितनरंगा इत्यर्थः । पद्मभेदनिपुणाः पद्मभेदपिथुना इति यावत् । विकास-
चका इत्यर्थः । गन्धमादनवनान्तमारुताः क्षणं सिधेविरे ॥

ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।

वामसः प्रशिथिलस्य संयमं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥८७॥

ऊर्ध्विति ॥ नन्वक्षणं मारुतवीजनमय ऊरुमूले नखमार्गराजिभिर्नखपदपङ्क्तिभिः ।
मरुता प्रसारितवज्रतया प्रकाशितार्थभिरित्यर्थः । हृतविलोचन आकुण्ठहृद्हरः प्रशि-
थिलस्य वामसः संयमं वन्धनं कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥

स प्रजागरकपायलोचनं गाढदन्तपदताडिताधरम् ।

आकुलालकमरस्तं गगवान्प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥८८॥

स इति ॥ गगवान्गामी स हरः प्रजागरेण कपायलोचनं रक्तनेत्रं गाढैर्दन्त-
पदैर्दन्तश्रैस्ताडिताधरमाकुलालकं भिन्नतिलकं प्रियामुखं प्रेक्ष्याग्ंस्तान्वरञ्जयत् ।
गाढदन्तपदताडनमेव तत्परोक्षीपकमित्यर्थः ॥

तेन भङ्गिविषमोत्तरञ्छ्रद्धं मध्यपिण्डतविसूत्रमखलम् ।

निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ८९

तेनेति ॥ तेन हरेण भङ्गिभिर्भङ्गिविषमो निम्नोन्नत उत्तरञ्छ्रद्धः प्रच्छदपटो
यस्मिन् । मध्ये पिण्डता पुञ्जीकृता विसूत्रमखला छिन्नराम्भा यस्मिन्तत्तथोक्तं
चरणयो गगणे लाङ्गारागणे लाञ्छितं विद्धितं शयनं निशात्यये प्रभाते निर्मले-
ऽपि । मृषादये मन्थपीत्यर्थः । नोज्झितं न त्यक्तम् । अत्र देव्याः सकलमुक्तोपचा-
रसंपन्नत्वं पुरुषायितं मृच्यते ॥

स प्रियामुखरसं दिवानिशं हर्षवृद्धिजननं सिधेविषुः ।

दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥

स इति ॥ स हरः हर्षवृद्धिजननं सुखातिशयकारणं प्रियामुखरसं यदिरावृ-
तं दिवा च निशा च दिवानिशम् ॥ द्वन्द्वैकवद्भावः ॥ सिधेविषुः तेनितुमिच्छुः
मन् । विजयानाङ्गी कार्त्तिकेभ्याः मन्वी तथा निवेदितः । एतदर्थमागेति ज्ञा-
पितोऽपीत्यर्थः । दर्शनप्रणयिनामदृश्यतामाजगाम । दर्शनं न ददादित्यर्थः ॥

समविवस्निशीयं सङ्गिनस्तत्र शंभोः

शतमगमद्वतूनां सार्धमेका निशेव ।

न स सुस्तसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव

ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

समेति ॥ निशीयोऽत्र निशामात्रलक्षकः । समादवस्निशीयं तुल्यादनिशं यथा तथा तत्र तस्यां पार्वत्यां सङ्गिन आसक्तस्य । सङ्गिदिवं समानस्येत्यर्थः । शंभोः शिवस्य सार्धमर्धेन सङ्गिनद्वतूनां शतं पञ्चाशद्वत्तरं भानुपमानेन पञ्चविंशतिवर्षाभ्यगमन । स शंभुः समुद्रान्तर्गतः समुद्रस्थान्तर्गतज्वलनो वह्नवार्मारथ तज्जलौघैस्तस्य समुद्रस्य प्रवाहिनः गहनमुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो निवृत्ताभिलाषो न बभूव । किन्तु चिरमवर्धनेत्यर्थः ॥

इति श्रीमन्महाभारतपारायणकोशे ब्रह्मसंहिताप्रसङ्गवर्णननाम त्रीविंशो
समाख्यया कथाकथया सम्भूत श्रीकालन्दामर्कतः कुमारसंभवे
सहाकाय्य उमासुरवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ।